

Kempisty, Andrzej

Pochówki

Światowit 26, 96-140

1965

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez **Muzeum Historii Polski** w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Rozdział IV

POCHÓWKI

1. OKRES STARSZY

W okresie starszym na większości cmentarzysk panuje wyłącznie pochówek ciałopalny. Spośród przebadanych cmentarzysk wczesnorzymskich — trzy tylko na Mazowszu posiadają pochówki szkieletowe obok ciałopalnych.

Wielka ilość stwierdzonych pochówków ciałopalnych stoi w zdecydowanej dysproporcji do skromnej ilości odkrytych miejsc ciałopalenia.

Na Mazowszu — W. Radig skłonny był uważać za ustrynę odkryty w Starej Wsi, kwadratowy dół wypełniony resztkami spalenizny oraz ułożonymi warstwowo kamieniami⁴³⁾. Wymiary tego dołu pozwalają na dopuszczenie takiego domysłu. Brak w wypełniku owej ustryny resztek spalonych kości nie pozwala jednak mieć pewności co do takiego właśnie charakteru obiektu.

Poza tym, zapewne ze starszego okresu pochodzi krótko wzmiankowana ustryna znaleziona w Inowrocławiu na wzgórzu „Batkówko”⁴⁴⁾.

Z wahaniem też wskazuje I. Dąbrowska na możliwość interpretacji bruku kamiennego z warstwą węgla drzewnych, odkrytego na cmentarzysku w Osiecku, jako ewentualnego miejsca ciałopalenia. Podkreśla ona brak kości spalonych w obrębie tego obiektu⁴⁵⁾.

Ta sporadyczność znajdowania miejsc ciałopalenia na cmentarzyskach każe się domyślać, że ciałopalenie odbywało się poza obrębem cmentarzysk i być może, każdorazowo w innym miejscu. Taki zwyczaj, jeśli nasz domysł jest słuszny, tłumaczyłby brak znalezisk urządzeń o charakterze krematoriów lub ustryń, takich jak odkryta np. w Dahlhausen o wymiarach $6,25 \times 2,75$ i intensywnie używana⁴⁶⁾.

Z etnograficznych analogii ostatnio jeszcze praktykowanego na sposób pierwotny ciałopalenia w Indiach — wynika, że miejsca ciałopalenia z re-

⁴³⁾ W. Radig, op. cit. „Die Burg”, R. 3 (1942), z. 2; por. s. 192—193.

⁴⁴⁾ Por.: *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Inowrocławiu*, „Z Otchłani Wieków”, t. I (1926), z. 1, s. 15—16.

⁴⁵⁾ I. Dąbrowska, op. cit.: „Materiały Starożytne”, t. IV, s. 297.

⁴⁶⁾ P. Quente, *Das langobardische Urnenfeld von Dahlhausen in der Prignitz*, „Praehistorische Zeitschrift”, t. III, s. 156—162.

guły znajdowały się gdzie indziej niż cmentarzyska⁴⁷⁾. Niekiedy istniały tam wydzielone miejsca ciałopalenia, na których stale dokonywano tej ceremonii w określonych warunkach i w określonej porze, wykonując przy tym właściwe zabiegi⁴⁸⁾. Miejsca te położone były raczej w pobliżu osady, a niekiedy wprost w osadzie, obok domu zmarłego lub w określonym zwyczajowo miejscu jego pola⁴⁹⁾.

Brak zbadanych na Mazowszu osad z okresu rzymskiego nie pozwala na wypowiedzenie się, czy w nich właśnie odbywało się ciałopalenie. Nie jest to jednak wykluczone, mimo, że w innych przebadanych osadach, spoza Mazowsza, na ślady ciałopalenia nie natrafiono. Być może ustrzyn poszukiwać należy w pobliżu osad albo w pobliżu cmentarzysk.

Były 2 sposoby składania szczątków spalonych zwłok: w popielnicy oraz wprost w wykopanej w ziemi jamie grobowej. Z tego punktu widzenia, biorąc za kryterium bliższą osłonę szczątków — podzielimy pochówki ciałopalne na popielnicowe i bezpopielnicowe, czyli jamowe.

Pochówki bezpopielnicowe mają w starszym okresie znaczną przewagę nad popielnicowymi. Kształtowanie się stosunku liczbowego tych dwóch odmian pochówku ciałopalnego na poszczególnych cmentarzyskach oraz na całym Mazowszu pokazuje zestawienie 1A i 1B.

Zestawienie 1A ujmuje 213 wczesnorzymskich pochówków, tylko datowanych, w podziale na typ jamowy i popielnicowy z uwzględnieniem odmian: czystej i ze szczątkami stosu, w liczbach absolutnych. Zestawienie 1B te same pochówki wyraża procentowo.

Rubryka 3 podaje stosunek pochówków jamowych do pochówków obu typów, a rubryka 7 — stosunek pochówków popielnicowych do pochówków obu typów. Rubryka 4 podaje stosunek pochówków jamowych-czystych do jamowych określonych pod względem obecności lub nieobecności w nich szczątków stosu, a w nawiasie — w stosunku do wszystkich jamowych. Rubryka 5 podaje stosunek pochówków jamowych ze szczątkami stosu do jamowych określonych pod względem tej cechy, a w nawiasie — w stosunku do wszystkich jamowych. Rubryka 6 podaje stosunek pochówków jamowych nieokreślonej odmiany do wszystkich jamowych. Rubryki 7—9 są odpowiednikami rubryk 3—5, lecz dla pochówków popielnicowych. Rubryka 11 podaje stosunek pochówków odmiany czystej obu typów do pochówków obu typów określonej odmiany, a w nawiasie — do wszystkich pochówków ciałopalnych. Rubryka 12 jest odpowiednikiem 11,

⁴⁷⁾ U. Schlenther, *Brandbestattung und Seelenglauben*, Berlin 1960; U ludów Indii z reguły wydzielone bywają osobne miejsca ciałopalenia, położone często w pobliżu rzeki lub jeziora. Por.: op. cit., s. 20—34, 37.

⁴⁸⁾ U. Schlenther, op. cit.; por. opis ciałopalenia u Khasi, s. 25—26.

⁴⁹⁾ U. Schlenther, op. cit.; por. opis ciałopalenia u Bhutia, s. 25; u Nambu-thiri, s. 30; u Kol (Mundari i Urau), s. 21; na wyspie Kieta, fot. 16 na s. 105.

Pochówki ciałopalne starszego okresu rzymskiego wg typów i odmian

Lp.	Pochówki jamowe						Pochówki popielnicowe			Pochówki obu typów		
	obu odmian	czyste	ze szczątkami stosu	nieokreślonej odmiany	obu odmian	czyste	ze szczątkami stosu	nieokreślonej odmiany	czyste	ze szczątkami stosu	nieokreślonej odmiany	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1	Bielawy-Luby, pow. Łowicz	22	—	22	—	1	—	1	—	—	—	—
2	Domaradzyn, pow. Łowicz	1	—	1	—	3	1	2	—	1	3	—
3	Drohiczyn, pow. Siemiatycze	10	2	10	—	1	—	1	—	2	11	—
4	Grodzisk Maz., m. p.	15	3	5	7	2	1	1	—	4	6	7
5	Hryniewicze, pow. Bielsk Podl.	5	—	5	—	—	—	—	—	—	5	—
6	Lachmirowice, pow. Inowrocław	3	—	—	3	4	—	—	4	—	—	7
7	Masów, pow. Ryki	8	—	8	—	21	14	4	3	14	12	3
8	Kłoczew, pow. Ryki	3	1	1	1	3	1	2	—	2	3	1
9	Niecieplin, pow. Garwolin	7	—	7	—	1	—	1	—	—	8	—
10	Osieck, pow. Otwock	18	1	9	8	8	1	5	2	2	14	10
11	Pajki, pow. Przasnysz	3	1	1	1	6	1	2	3	2	3	4
12	Sławogóra, pow. Mława	3	—	3	—	6	—	—	6	—	3	6
13	Stara Wieś, pow. Węgrów	5	—	5	—	5	2	3	—	2	8	—
14	Szczytno, pow. Włocławek	12	—	12	—	1	—	1	—	—	13	—
15	Tuchlin, pow. Wyszaków	15	5	4	6	3	2	1	—	7	5	6
16	Zeńbok, pow. Ciechanów	1	—	1	—	1	1	—	—	1	1	—
17	Rostki, pow. Ostrołęka	5	—	4	—	9	3	5	1	3	9	2
	Razem	138	13	98	27	75	27	29	19	40	127	46

Zestawienie 1B

Lp.	Pochówki jamowe						Pochówki popielnicowe				Pochówki obu typów		
	obu odmian	czyste	ze szczątkami ml stosu	nieokreś- lonej odmiany	7	8	9	10	11	12	13		
1		2											
1	95,6%	—	100,0%	—	4,4%	—	100,0%	—	—	100,0%	—	—	
2	25,0%	—	100,0%	—	75,0%	—	66,7%	—	—	75,0%	—	—	
3	92,3%	16,7%	83,3%	—	7,7%	—	100,0%	—	25,0%	84,6%	—	—	
4	88,2%	37,5% (20,0%)	62,5% (33,3%)	46,7%	11,8%	50,0%	50,0%	—	40,0% (23,5%)	60,0% (35,3%)	41,1%	—	
5	100,0%	—	100,0%	—	—	—	—	—	—	100,0%	—	—	
6	42,9%	—	—	100,0%	57,1%	—	—	—	—	—	100,0%	—	
7	27,5%	—	100,0%	—	72,5%	77,8% (66,7%)	22,2% (19,0%)	13,3%	53,8% (48,2%)	46,1% (41,3%)	10,3%	—	
8	50,0%	50,0% (33,3%)	50,0% (33,3%)	33,3%	50,0%	33,3%	66,7%	—	40,0% (33,3%)	60,0% (50,0%)	16,7%	—	
9	87,5%	—	100,0%	—	12,5%	—	100,0%	—	—	100,0%	—	—	
10	69,2%	10,0% (5,6%)	90,0% (50,0%)	44,4%	30,8%	16,7% (12,5%)	83,3% (62,5%)	25,0%	12,5% (7,6%)	87,5% (53,8%)	38,4%	—	
11	33,3%	50,0% (33,3%)	50,0% (33,3%)	33,3%	66,7%	33,3% (16,7%)	66,7% (33,3%)	50,0%	40,0% (22,2%)	60,0% (33,3%)	44,4%	—	
12	33,3%	—	100,0%	—	66,7%	—	—	100,0%	—	100,0% (33,3%)	66,7%	—	
13	50,0%	—	100,0%	—	50,0%	40,0%	60,0%	—	20,0%	80,0%	—	—	
14	92,3%	—	100,0%	—	7,7%	—	100,0%	—	—	100,0%	—	—	
15	83,3%	55,6% (33,3%)	44,4% (26,7%)	40,0%	16,7%	66,7%	33,3%	—	58,3% (38,9%)	41,7% (27,8%)	33,3%	—	
16	50,0%	—	100,0%	—	50,0%	100,0%	—	—	50,0%	50,0%	—	—	
17	37,7%	—	100,0% (80,0%)	20,0%	64,3%	37,5% (33,3%)	62,5% (55,6%)	11,1%	25,0% (21,4%)	75,0% (64,2%)	14,3%	—	
		Razem		11,7% (9,4%)	88,3% (71,0%)	19,6%	51,8% (38,6%)	25,3%	24,9% (18,7%)	75,1% (59,6%)	21,6%	—	

lecz dla pochówków ze szczątkami stosu, a rubryka 11 podaje procent pochówków obu typów, których odmiana nie została określona.

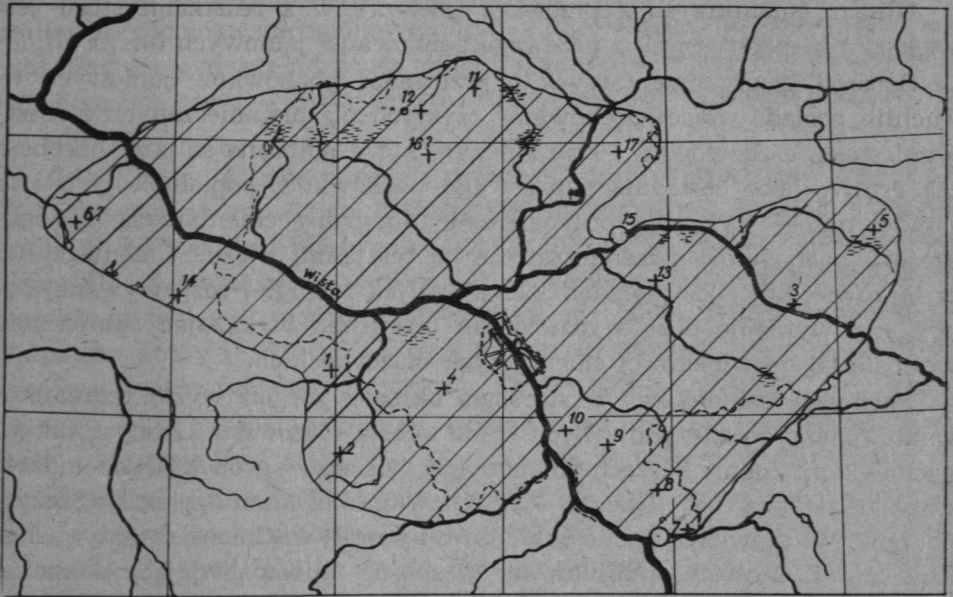
Pochówki jamowe wykazują ogólną przewagę liczebną nad popielnicowymi. Przewaga ta na poszczególnych cmentarzyskach kształtuje się rozmaicie. Na niektórych pochówki popielnicowe zyskują przewagę liczebną nad jamowymi. Wskaźnik pochówków jamowych wynosi dla całego Mazowsza około 64,8%, na poszczególnych cmentarzyskach zaś zgodnie z zestawieniem 1B — od 25,0% w Domaradzynie — do 100,0% w Hryniewiczach Wielkich.

Terytorialnie, cmentarzyska z przewagą pochówków jamowych nad popielnicowymi — włączając do tej grupy i cmentarzysko w Starej Wsi, które w starszym okresie ma równą ilość pochówków jamowych i popielnicowych — koncentrują się w zwarty zespół zajmujący całe środkowe, południowe i wschodnie Mazowsze wraz z zachodnim Podlasiem oraz przekraczający na zachodzie Wisłę. Od północy grupa ta graniczy z nie mniej spoiłą grupą cmentarzysk o przewadze pochówków popielnicowych nad jamowymi, a tego samego typu kontakt ma na zachodzie z podobną grupą cmentarzysk o przewadze pochówku popielnicowego (mapa I).

W obrębie terytorium zajętego przez cmentarzyska z przewagą pochówków ciepłopalnych-jamowych znalazły się tylko dwa cmentarzyska z kręgami kamiennymi: Stawiska i Osieck. Pozostałe dość wyraźnie układają się na północno-zachodniej granicy omawianej grupy.

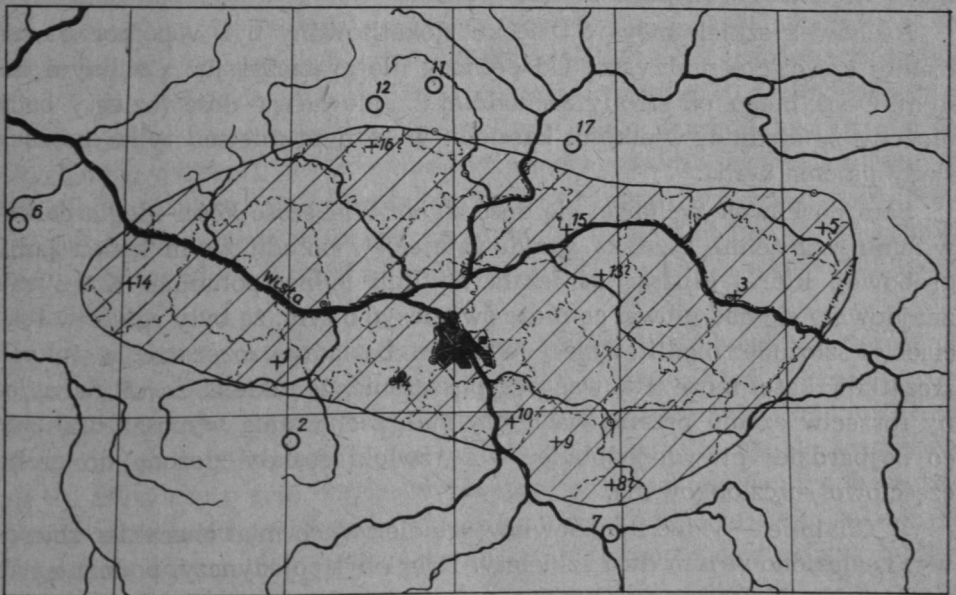
Zarówno popielnicowe jak i jamowe pochówki dadzą się podzielić na ściślejsze odmiany jeśli uwzględnimy jeszcze kryterium obecności w nich lub nieobecności szczątków stosu. Zarówno bowiem w obrębie typu popielnicowego jak i jamowego stwierdzić można różnicę polegającą na składaniu szczątków zmarłego, skrupulatnie wybranych z resztek stosu i przemytych, dzięki czemu uzyskuje się jasny, białawy kolor lub też na składaniu ich w popielnicy czy w jamie grobowej wraz ze szczątkami spalonego drzewa, z silnie przepalonymi fragmentami metalowych, szklanych i ceramicznych przedmiotów. Niekiedy popielnice zawierające szczątki przemieszane z resztkami stosu bywają ponadto obrzucone dookoła resztkami spalenizny.

Badając kształtowanie się proporcji pochówków czystych do przemieszanych lub obrzuconych resztkami stosu, dostrzegamy dość znaczne różnice między poszczególnymi cmentarzyskami. Ogólny wskaźnik obecności stosu w grobach na cmentarzyskach mazowieckich wynosi 75,1% (59,6%), a czystych — odpowiednio 24,9% (18,7%). Najmniej pochówków z resztkami stosu znaleziono na cmentarzysku w Tuchlinie, gdzie ich udział we wszystkich pochówkach okresu starszego wyniósł 41,7% (27,8%), najwięcej w Bielawach-Łubach, Hryniewiczach, Niecieplinie i Szczytnie — po 100%.

Mapa I. Cmentarzyska starszego okresu rzymskiego na Mazowszu

○ — przewaga pochówków czystych; + — przewaga pochówków ze szczątkami stosu.
Numeracja stanowisk zgodna z zestawieniem na str. 98

Mapa II. Cmentarzyska starszego okresu rzymskiego na Mazowszu

○ — przewaga pochówków popielnicowych; + — przewaga pochówków jamowych.
Numeracja stanowisk zgodna z zestawieniem na str. 98

Obszar cmentarzysk z przewagą pochówków z resztkami stosu jest większy niż cmentarzysk z przewagą pochówków jamowych (mapa II).

Spośród grupy cmentarzysk o przewadze pochówków jamowych — Tuchlin posiada więcej pochówków czystych niż przemieszanych z resztkami stosu, a Sławogóra i Domaradzyn, które położone są poza obrębem tej grupy, jako posiadające przewagę pochówków popielnicowych nad jamowymi — wykazują przynależność do grupy cmentarzysk z większością pochówków przemieszanych z resztkami stosu. Cmentarzysko w Masowie, tak pod względem pierwszej jak i drugiej rozpatrywanej cechy stoi wyraźnie poza wydzielonym obszarem, wykazując odmienność w stosunku do większości cmentarzysk mazowieckich.

Pochówek szkieletowy w starszym okresie, jak już wyżej wzmiankowano, należy do zdecydowanych rzadkości na Mazowszu. Groby z takimi pochówkami znamy z trzech cmentarzysk: Osieck — grób XXXII — datowany na połowę II w.; Chalin — 3 pochówki datowane na wiek II; Szczytno, pow. Włocławek, 1 pochówek datowany na II w. Cmentarzysko w Chalini zostało niestety opublikowane w sposób uniemożliwiający dokładne określenie zespołów zabytków towarzyszących poszczególnym pochówkom. Dlatego też, na podstawie zabytków publikowanych przez G. Zielińskiego, całe cmentarzysko może być datowane tylko ogólnie. Pochówki szkieletowe wg relacji odkrywców nie posiadały żadnego wyposażenia, a więc ich chronologia nie jest pewna.

Pochówek szkieletowy w Osiecku zlokalizowany był w północno-centralnej części cmentarzyska. Od północy nie graniczył już z żadnym innym. Obok niego, od strony zachodniej znajdował się dość rozległy bruk ułożony ze średniej wielkości kamieni, w jednym miejscu tylko noszący ślady palenia ognia.

Sam pochówek zachował się dość słabo. Większość kości uległa całkowitemu rozłożeniu. Czaszka znajdowała się w południowym końcu jamy grobowej, której dłuższa oś leżała na linii północ-południe. Kości rąk znajdowały się nad głową, co może świadczyć o tym, że były zgięte w łokciach i złożone modlitewnie. Jednakże bezładne rozproszenie innych szczątków kości może nasuwać przypuszczenie, że szkielet został naruszony (przeciw czemu przemawia dobry stan zachowania wyposażenia) lub, co najbardziej prawdopodobnie — że zwłoki zostały złożone do grobu częściowo rozczłonkowane.

W Chalini — jeden z pochówków szkieletowych miał charakter zbiorowy: znaleziono w nim dwa szkielety. Drugi był pojedynczy, podobnie jak pochówek szkieletowy w Osiecku oraz jak pochówek w Szczytnie, który zawierał dobrze zachowany szkielet dziewczynki.

Trudniej natomiast ustalić, jaka część pochówków ciałaopalnych star-

szego okresu miała charakter zbiorowy, ponieważ nie znamy wyników analizy antropologicznej spalonych kości z tego okresu. Na podstawie analogii do stwierdzonego istnienia takich pochówków w okresie późniejszym sądzić można, że i w omawianym części pochówków mogła należeć do zbiorowych.

Grób XIII w Osiecku sugeruje możliwość interpretacji jego pochówku jako zbiorowego z powodu ułożenia szczątków stosu, kości i ceramiki w dwóch oddzielnych miejscach jamy grobowej⁵⁰). Możliwość takiej interpretacji wspiera także budowa dna jamy tego grobu, które ukształtowane było jakby w sposób podkreślający odrębność dwóch części jamy. Natomiast groby — XVI i XIX na tym samym cmentarzysku mogą reprezentować rzadki przypadek wkopania dwóch grobów w siebie.

Naturalnie i o płci osobników pochowanych po ciałopaleniu wnioskować można tylko na podstawie wyposażenia (z tych samych rzeczy — braku badań antropologicznych). Uznając za kryterium płci takie elementy wyposażenia grobowego jak przęślik, igła, szpila, paciorki, bransolety, okucia szkatułki i różnego rodzaju wisiorki — dla kobiet, a broń, ostrogi, części uprząży i niektóre narzędzia pracy — dla mężczyzn, uzyskamy wynik odległy od założenia o równowadze płci w tym okresie. Określonych pochówków męskich znajdujemy bowiem nie więcej niż 20, a kobiecych aż 43. Znaczna zaś większość pochówków wcale nie może być określona pod tym względem. Wydaje się jednak, że wskaźnikowi temu nie można zaufać. Posiada on przede wszystkim tę wadę, że jest wynikiem selekcji w oparciu o znacznie większą ilość cech uważanych za kobiece niż ilość cech uważanych za męskie. Oczywiście, drobniejsze dysproporcje na korzyść kobiet niewątpliwie miały miejsce na cmentarzyskach tego okresu i powodowane być mogły częstszą śmiercią mężczyzn w odległych od rodzinnej osady stronach, zwłaszcza w czasie wojen. Wątpić jednak można czy dysproporcje te mogły osiągać aż tak wielką rozpiętość, jaka wynika ze wskaźników obliczanych w oparciu o kryterium wyposażenia.

Groby dziecięce także nie musiały się różnić od grobów osób dorosłych całkowitym brakiem wyposażenia. Wyniki analizy antropologicznej spalonych szczątków kostnych z Korzenia oraz szkieletów z Brulina-Kosek dowodzą, że pochówki dziecięce bywały niekiedy dość bogato wyposażone⁵¹). Świadczy o tym obficie wyposażony grób szkieletowy ze Szczytna. Próby określania pochówków dziecięcych na podstawie ilości spalonych szczątków kostnych, w świetle wyników analiz antropologicznych, należy

⁵⁰) I. Dąbrowska, op. cit.: „Materiały Starożytne”, t. IV, s. 261, ryc. 9.

⁵¹) W Korzeniu: groby 19—20, 29, 45, 50, 53; Brulino-Koski: grób 30.

uważać za całkowicie błędne. Ilość kości wykazuje natomiast niejaki związek z ilością osobników wspólnie pochowanych⁵²⁾.

Pomiędzy wyposażeniem poszczególnych typów pochówków zachodzą dość wyraziste różnice. Przedstawia je tabl. I. (Tabela wyposażenia typów grobów i pochówków w starszym okresie rzymskim).

Tabelę tę wykonano w oparciu o inwentarze 161 pochówków datowanych stosunkowo pewnie na starszy okres i posiadających określoną konstrukcję grobu.

Są to następujące pochówki:

1. Domaradzyn, pow. Łowicz:	1a, b; 2, 3;	— 4
2. Drohiczyn, pow. Siemiatycze:	II, VII, VIII, XV, XX, XXII, XXVI, XXVIII, XXIX, XXXIII, XXXIV, XXXVI, XXXVII	— 13
3. Grodzisk Mazow.:	5, 6, 7, 8, 10, 11, 13, 14, 16, 17, 19, 21, 23, 26, 28, 30, 31	— 17
4. Hryniewicze, pow. Bielsk Podl.:	11, 15, 16, 20, 25	— 5
5. Lachmirowice, pow. Inowrocław:	VII, VIII, X, XX, XXII, XXV, XXVI, XXVII, XXVIII, XXIX	— 10
6. Niecieplin, pow. Garwolin:	I, V, XI, XII, XV, XVIII, XXIX, 5	— 8
7. Osieck, pow. Garwolin:	I, III, VI, VII, IX, XII, XIII, XIV, XV, XVI, XVIII, XIX, XX, XXI, XXII, XXIII, XXIV, XXV, XXVIII, XXXI, XXXVI, XXXVII, XXXVIII, XXXIX, XL, XLI, XLII	— 27
8. Pajki, pow. Przasnysz:	1, 2, 4, 6+3, 10, 12, 15, 16, A	— 9
9. Pólko, pow. Grójec:	nr 1	— 1
10. Rostki, pow. Ostrołęka:	2a, 3a, b; 4; 5; 6a; 7; 37a, b; 38a, b; 26; 40; 44	— 14
11. Sławogóra, pow. Mława:	1a, b, c; 2a; 3a; 4a, b; 5a; 6a	— 9
12. Stara Wieś, pow. Węgrów:	1, 4, 5, 6, 7, 12, 19, 23, 27, 30	— 10
13. Szczytno, pow. Włocławek:	P2, 3, 5, 10, 11, 12, 13, 15, 19, 23, 27, 29, 34, 53	— 14
14. Tuchlin, pow. Wyszaków:	1—16, 18, 19	— 18
15. Zeńbok, pow. Ciechanów:	1; 2	— 2
	Razem:	161

⁵²⁾ A. Wierciński, *Zagadnienie badań antropologicznych nad materiałami kostnymi z grobów ciałopalnych*, maszynopis referatu wygłoszonego 4. VI. 1962 r. na archeologicznej konferencji przygotowawczej do Sesji Popularno-Naukowej w Płocku 22—24. VI. 1962 r.

Tabela wyposażenia — typów grobów i pochówku w starszym okresie rzymskim

Pochówki	Naczynia gliniane																																
	Broń	1 grot oszczepu	2 groty oszczepu	Miecz	Ostroga	Okucie tarczy	1 lepione w ręce	2 lepione w ręce	ponad 2 lepione w ręce	toczone	Puchar na pustej nóżce	Misa	Przepalone skorupy	Igła	Nóż	Narzędzie metalowe	Prześlik	Grzebień	Szpila	Fibula	Ponad 1 fibulę	Wistorek	Paciorki szklane	Paciorki bursztynowe	1 do 2 ozdób	Ponad 2 ozdoby	Okucie skrzyneczki	Klucz	Okucie pasa	Sprzączka do pasa	Stop szkła		
																																1	2
I	Jamowe-czyste, w grobach o konstrukcji ziemnej	20,0		20,0	10,0	20,0	20,0		20,0	10,0		20,0	50,0	10,0	20,0	30,0	30,0	30,0		40,0		10,0	20,0									40,0	
II	Popielnicowe - czyste, w grobach o konstrukcji ziemnej	22,2	11,1	11,1		11,1	22,2	66,7		33,3		33,3	22,2	11,1		22,2	44,4	11,1		22,2	33,3		11,1		33,3	22,2	33,3	22,2				22,2	
III	Popielnicowe obu odmian (bez względu na konstrukcję grobu)	11,5	5,8	3,8	1,9	3,8	7,7	59,6	15,4	21,2		1,9	26,9	42,3	9,6	5,8	15,4	32,7	13,5	3,8	25,0	21,2	3,8	11,5		34,6	13,5	21,2	9,6	1,9	21,2	1,9	
IV	Popielnicowe obu odmian, w grobach o konstrukcji ziemnej	16,7	8,3	5,6	2,8	5,6	11,1	69,4	13,9	13,9		2,8	19,4	61,1	11,1	8,3	19,4	41,7	19,4	5,6	30,5	27,8	5,6	13,9		41,7	19,4	27,8	11,1		27,8	2,8	
V	Popielnicowe obsypane szczątkami stosu, w grobach o konstrukcji ziemnej	11,1	5,6		5,6	5,6	5,6	66,7	22,2	5,6		22,2	50,0	16,7	16,7	33,3	38,9	27,8	11,1	38,9	33,3	11,1	22,2		55,6	22,2	27,8	5,6	16,7	38,9			
VI	Wszelkie pochówki w grobach o konstrukcji ziemnej	13,4	4,2	5,9	0,8	5,9	7,6	27,7	6,7	8,4		1,7	12,6	67,2	7,6	6,7	15,1	26,9	10,1	3,4	24,4	11,7	5,9	7,6		35,3	9,2	10,9	5,0	2,5	14,3	0,8	
VII	Jamowe obu odmian, w grobach o konstrukcji ziemnej	12,2	1,3	6,7	1,3	6,7	6,7	10,8	4,0	4,0		1,3	9,5	78,4	5,4	6,7	10,8	20,3	6,7	2,7	24,3	2,7	5,4	2,7		33,8	2,7	2,7	1,3		9,5		
VIII	Jamowe obu odmian (bez względu na konstrukcję grobu)	10,0	2,0	5,0	1,0	5,0	5,0	8,0	3,0	3,0		1,0	7,0	73,0	4,0	6,0	9,0	17,0	5,0	3,0	19,0	2,0	4,0	2,0		27,0	2,0	4,0	2,0		8,0		
IX	Jamowe ze szczątkami stosu, w grobach o konstrukcji ziemnej	10,9	1,8	5,4		3,6	5,4	12,7	1,8	1,8		7,3	80,0	3,6	3,6	7,2	20,0	3,6	3,6	18,2	3,6	3,6				27,3	3,6	1,8	1,8		5,4		
X	Jamowe obu odmian, w grobach o konstrukcji kamiennieo-ziemnej	3,8	3,8										88,5		3,8	3,8	7,7			3,8						7,7		7,7	3,8		7,7		
XI	Jamowe ze szczątkami stosu, w grobach o konstrukcji kamiennieo-ziemnej											85,7					7,1											7,1	7,1				
XII	Jamowe-czyste, w grobach o konstrukcji kamiennieo-ziemnej											100,0																					
XIII	Wszelkie pochówki, w grobach o konstrukcji kamiennieo-ziemnej	2,4	2,4					14,3	7,1	14,3		16,7	54,8	2,4	2,4	4,8	9,5		2,4	7,1	2,4		2,4		11,9		4,8	4,8	2,4	4,8			
XIV	Popielnicowe obu odmian, w grobach o konstrukcji kamiennieo-ziemnej							37,5	18,8	37,5		43,7		6,3		6,3	12,5			12,5	6,3		6,3		18,8		6,3	6,3	6,3	6,3			
XV	Popielnicowe obsypane szczątkami stosu, w grobach o konstrukcji kamiennieo-ziemnej							60,0	40,0			20,0					20,0			20,0					20,0		20,0	20,0	20,0	20,0			
XVI	Popielnicowe-czyste, w grobach o konstrukcji kamiennieo-ziemnej							60,0	20,0			20,0		20,0		20,0	20,0			20,0	20,0		20,0		40,0								
XVII	Szkieletowe (bez względu na konstrukcję grobu)									100,0		50,0		50,0		100,0	100,0				100,0		100,0			100							

Tabela I ujmuje wymienione wyżej pochówki w 17 grupach, których liczebność jest następująca:

I — pochówki jamowe-czyste, w grobach o konstrukcji ziemnej	— 10
II — popielnicowe-czyste, w grobach o konstrukcji ziemnej	— 9
III — popielnicowe obu odmian, bez względu na konstrukcję grobu	— 52
IV — popielnicowe obu odmian, w grobach o konstrukcji ziemnej	— 36
V — popielnicowe, obsypane resztkami stosu, w grobach o konstrukcji ziemnej	— 18
VI — wszelkie pochówki, w grobach o konstrukcji ziemnej	— 119
VII — jamowe obu odmian, w grobach o konstrukcji ziemnej	— 74
VIII — jamowe obu odmian, bez względu na konstrukcję grobu	— 100
IX — jamowe ze szczątkami stosu, w grobach o konstrukcji ziemnej	— 55
X — jamowe obu odmian, w grobach o konstrukcji kamienno-ziemnej	— 26
XI — jamowe ze szczątkami stosu, w grobach o konstrukcji kamienno-ziemnej	— 14
XII — jamowe-czyste, w grobach o konstrukcji kamienno-ziemnej	— 2
XIII — wszelkie pochówki w grobach o konstrukcji kamienno-ziemnej	— 42
XIV — popielnicowe obu odmian, w grobach o konstrukcji kamienno-ziemnej	— 16
XV — popielnicowe obsypane resztkami stosu, w grobach o konstrukcji kamienno-ziemnej	— 5
XVI — popielnicowe-czyste, w grobach o konstrukcji kamienno-ziemnej	— 5
XVII — szkieletowe, bez względu na konstrukcję grobu	— 2

Różnice między wyposażeniem pochówków popielnicowych (rubryka III), a jamowych (rubryka VIII) dotyczą przede wszystkim naczyń glinianych, w które znacznie bardziej zasobne są pochówki popielnicowe. Szczątki przepalonych naczyń glinianych występują częściej w pochówkach jamowych, bo w 73,0% tych pochówków, podczas gdy szczątki takie wystąpiły tylko w 42,3% pochówków popielnicowych.

Narzędzia metalowe również częstsze były w pochówkach popielnicowych (w 15,4%) niż jamowych (w 9,0%), szczególnie igły, które były znajdowane ponad dwukrotnie częściej w pochówkach popielnicowych.

Bogaciej wyposażone też były pochówki popielnicowe w przęśliki, które znaleziono w 32,7% tych pochówków, niż pochówki jamowe, których tylko 17,0% zawierało przęśliki.

Przewagę na korzyść pochówków popielnicowych daje się zauważyć także w zakresie wyposażenia w grzebienie (13,5% w stosunku do 5% w jamowych), w większą ilość niż 1 fibula (21,2% w stosunku do 2,0% w jamowych), w paciorki szklane (11,5% w stosunku do 2,0% w jamowych), w skrzyneczki drewniane, których okucia znaleziono w 21,2% pochówków popielnicowych oraz w 4,0% pochówków jamowych, a także w sprzączki, które znajdowały się w 21,2% pochówków popielnicowych a tylko w 8,0% pochówków jamowych.

Ogólnie, ozdoby w liczbie 1—2 wystąpiły w pochówkach popielnicowych tylko nieznacznie częściej, ale w ilości ponad 2 — znajdowały się w 13,5% pochówków popielnicowych, podczas gdy tylko w 2,0% pochówków jamowych.

W zakresie wyposażenia w broń przewaga pochówków popielnicowych nad jamowymi jest nieznaczna i wynosi zaledwie 1,5% (11,5% w stosunku do 10,0%). Różnice zaznaczają się jednak w rodzajach oręża znajdowanego w tych pochówkach, 1 grot oszczepu częściej występuje w pochówkach popielnicowych, 2 groty — w jamowych. Miecz, w ogóle rzadko występujący, stosunkowo częstszy jest w pochówkach popielnicowych, które częściej także wyposażone były w okucia tarczy. Natomiast nieco częściej w pochówkach jamowych występują ostrogi.

Wyposażenie pochówków popielnicowych jest więc we wszystkich niemal elementach obfitsze niż pochówków jamowych. Interesująca jest pewna równowaga w wyposażeniu obu typów pochówków w broń przy wyraźnej przewadze wyposażenia o charakterze kobiecym w pochówkach popielnicowych.

Obydwa jednak typy pochówku ciepłopalnego zdecydowanie odróżniają się swoim wyposażeniem od pochówku szkieletowego.

Naturalnie, uwzględnić należy przy takim porównaniu bardzo małą liczebność odkrytych pochówków szkieletowych. Niemniej jednak, pozostaje faktem nadzwyczaj silna jednolitość wyposażenia tych pochówków, wyrażająca się przede wszystkim w regularnej obecności w nich takich przedmiotów, jak naczynia gliniane w ilości ponad 2 sztuki, narzędzia metalowe (niekiedy jest to igła, kiedy indziej szydło), przęśliki, co najmniej 2 fibule, paciorki szklane oraz ogólnie ponad 2 ozdoby.

Wszystkie te przedmioty znajdowane są także w pochówkach ciepłopalnych ale nie w tak dokładnie powtarzanym zestawie.

W starszym okresie rzymskim daje się także zauważyć silnie zróżnicowanie wyposażenia pochówków zależnie od typu grobu, w jakim zostały one złożone.

Zróżnicowanie to ilustrują tabl. I, II, III, które ujmują metodą najmniejszych różnic J. Czekanowskiego odmienności wyposażenia pochówków w poszczególnych typach grobów.

Tab. I, którą posłużyliśmy się także wyżej dla zilustrowania różnic w wyposażeniu typów pochówków, zawiera w 17 poziomych rubrykach — określone, występujące na badanym terenie kombinacje pochówków i grobów (I—XVII), w 31 pionowych kolumnach zaś — najczęściej występujące w wyposażeniu pochówków przedmioty. Kolumny: 1 — broń, 16 — narzędzia metalowe, 25 — 1-2 ozdób i 26 — ponad 2 ozdoby, rejestrują zbiorczo obecność poszczególnych rodzajów przedmiotów w pochówkach.

Liczby wpisane w poszczególne kolumny oznaczają procent pochówków określonych poziomymi rubrykami, w jakim stwierdzono obecność przedmiotów określonych w kolumnach.

Tablica sum różnic J. Czekanowskiego — starszy okres rzymski

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	XV	XVI	XVII
I		448,8	355,2	342,1	299,3	309,1	306,2	337,0	405,4	445,9	472,9	480,0	391,4	476,1	500,0	400,0	940,0
II	448,8		200,4	211,9	317,5	318,7	401,6	422,4	425,0	519,9	541,8	577,4	441,5	369,5	381,8	350,8	800,9
III	355,2	200,4		142,9	238,2	159,1	257,7	259,8	289,2	398,3	434,0	448,0	299,9	298,1	295,0	255,8	844,0
IV	342,1	211,9	142,9		183,3	203,1	300,9	331,4	333,7	461,3	486,7	522,4	376,0	431,0	395,8	329,1	911,3
V	299,3	317,5	238,2	183,3		323,4	355,8	584,4	450,2	561,9	584,4	605,9	468,9	493,5	428,0	367,7	922,0
VI	309,1	318,7	159,1	203,1	323,4		105,5	134,5	147,9	260,0	293,7	145,1	206,2	302,2	340,1	290,9	861,3
VII	306,2	401,6	257,7	300,9	355,8	105,5		49,6	57,4	178,7	208,6	223,8	172,9	313,3	266,6	301,2	865,8
VIII	337,0	422,4	259,8	331,4	584,4	134,5	49,6		41,1	140,5	171,8	191,0	139,1	285,9	321,0	301,0	845,0
IX	405,4	425,0	289,2	333,7	450,2	147,9	57,4	41,1		137,4	163,2	177,6	143,9	289,7	319,6	214,2	843,4
X	445,9	519,9	398,3	461,3	561,9	260,0	178,7	140,5	137,4		41,7	65,1	119,4	295,1	325,3	356,1	819,1
XI	472,9	541,8	434,0	486,7	584,4	293,7	208,6	171,8	163,2	41,7		35,6	138,1	299,3	324,4	352,8	792,8
XII	480,0	577,4	448,0	522,4	605,9	145,1	223,8	191,0	177,6	65,1	35,6		164,5	331,7	360,0	360,0	800,0
XIII	391,4	441,5	299,9	376,0	468,9	206,2	172,9	139,1	143,9	119,4	138,1	164,5		187,4	268,4	277,7	769,1
XIV	476,1	369,5	298,1	431,0	493,5	302,2	313,3	285,9	289,7	295,1	299,3	331,7	187,4		200,3	201,1	693,9
XV	500,0	381,8	295,0	395,8	428,0	340,1	266,6	321,0	319,6	325,3	324,4	360,0	268,4	200,3		200,0	880,0
XVI	400,0	350,8	255,8	329,1	367,7	290,9	301,2	301,0	214,2	356,1	352,8	360,0	277,7	201,1	200,0		700,0
XVII	940,0	800,9	844,0	911,3	922,0	861,3	865,8	845,0	843,4	819,1	792,8	800,0	769,1	693,9	880,0	700,0	

Tabela III

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	XV	XVI	XVII
I	■				■ ■												
II		■ ■ ■ ■	■ ■	■ ■	■ ■ ■										■ ■		
III		■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■											■
IV	■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■												
V	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■												
VI	■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■		■ ■ ■ ■					
VII	■ ■ ■ ■					■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■						■ ■ ■ ■		
VIII	■ ■ ■ ■					■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■		
IX						■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■
X							■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■			
XI										■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■				■ ■ ■ ■
XII						■ ■ ■ ■				■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■				■ ■ ■ ■
XIII							■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■
XIV														■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■
XV														■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■
XVI		■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■										■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■
XVII																	■ ■ ■ ■

Sumy różnic pomiędzy poszczególnymi rubrykami pokazane są w tab. II, w oparciu o którą wykonano uporządkowany diagram różnic kolejnych (tab. III⁵³).

Diagram ten pozwala stwierdzić, że rysują się cztery główne grupy zbieżności w omawianych zagadnieniach. Grupy te wykazują nadzwyczaj wyrazistą zwartość oraz silne powiązania między sobą. Do pierwszej grupy należą groby o konstrukcji ziemnej z pochówkami jamowymi-czystymi (I), popielnicowymi-czystymi (II), popielnicowymi ze szczątkami stosu

⁵³) Opis tej metody i bibliografię na jej temat podaje T. Henzel: *Metoda różnic i metoda kwadratów różnic* (referat dyskusyjny) „Przegląd Antropologiczny”, t. XIX (1953), s. 22—42.

(V) oraz popielnicowymi obydwu odmian (IV). Do grupy tej należą także wszystkie pochówki popielnicowe bez względu na typ grobu w jakim zostały złożone (III).

Z grupą pierwszą silnie związane są wszelkie groby o konstrukcji ziemnej (VI). Te ostatnie stanowią wyraźny łącznik między grupą pierwszą, a drugą do której należą groby o konstrukcji ziemnej z pochówkami jamowymi obydwu odmian (VII) oraz jamowymi ze szczątkami stosu (IX) i ze wszystkimi typami grobów o pochówku jamowym obojętnej odmiany (VIII). Także wzmiankowana grupa grobów o konstrukcji ziemnej, bez względu na typ pochówka (VI), stanowiąca wspomniany wyżej łącznik między pierwszą i drugą grupą — wykazuje bardzo silny związek z grupą II.

III grupa sformowała się z grobów o konstrukcji kamienno-ziemnej z pochówkami jamowymi ze szczątkami stosu (XI), jamowymi-czystymi (XII), jamowymi obu odmian (X) oraz wszystkimi grobami o konstrukcji kamienno-ziemnej bez względu na typ i odmianę pochówka (XIII). Grupa ta jest silnie związana z następną, IV, do której oprócz pośrednio zlokalizowanych grobów o konstrukcji kamienno-ziemnej z pochówkami popielnicowymi obu odmian (XIV), należą groby o konstrukcji kamienno-ziemnej z pochówkami popielnicowymi ze szczątkami stosu (XV) i czystymi (XVI).

Osobne miejsce, słabo związane z innymi grobami, zajmują groby z pochówkami szkieletowymi (XVII).

Takie ukształtowanie diagramu wskazuje, że główna linia podziału przebiega między grobami o konstrukcji kamienno-ziemnej a grobami o konstrukcji ziemnej. Po każdej stronie tej linii znajdują się po dwie grupy: z jednej I i II, z drugiej III i IV. Reprezentują one podział grobów każdego z typów wg typu pochówków. Grupy I i IV skupiają groby z pochówkami popielnicowymi, a II i III — groby z pochówkami jamowymi. W grupie I znalazły się jednak także groby o konstrukcji ziemnej z pochówkami jamowymi-czystymi. Ponieważ jednak wykazują one mniejszy związek z tą grupą niż reszta grobów należących do niej, a liczebność ich jest mała — sądzić można, że o takim jej stosunku do reszty grobów z pochówkami jamowymi, z którymi zresztą także wykazuje pewne powiązania — zdecydować mogły układy przypadkowe, wynikające właśnie z małej liczebności typu.

Sumy różnic wyposażenia pochówków popielnicowych oraz pochówków jamowych bez względu na typ grobu — związane są z grupami grobów o konstrukcji ziemnej (z I i II), co uznać należy za całkowicie prawidłowe wobec znacznie większej liczebności grobów o tej konstrukcji.

Odmiany pochówków — czyste i ze szczątkami stosu — mają mniejsze znaczenie różnicujące. Sumy różnic w poszczególnych odmianach dlatego

też nie układają się obok siebie. Nie one też są zwornikami między poszczególnymi grupami lecz wartości sum różnic w poszczególnych typach grobów.

Tabela I pozwoli nam wyjaśnić, które elementy wyposażenia przede wszystkim zaważyły na opisanym ukształtowaniu diagramu. W tym celu porównamy najpierw, zgodnie ze stwierdzonym na diagramie podstawowym podziałem, wyposażenie grobów o konstrukcji kamienno-ziemnej (rubr. XIII) z wyposażeniem grobów o konstrukcji ziemnej (rubr. VI), bez względu na typ pochówku i na jego odmianę.

Poważne różnice dadzą się zauważyć w szeregu elementów wyposażenia pochówków: podczas gdy 13,4% pochówków w grobach o konstrukcji ziemnej wyposażonych jest w broń — tylko 2,4% pochówków w grobach z konstrukcją kamienno-ziemną posiada broń w wyposażeniu. Odpowiednio różnice te wynoszą: dla 1 naczynia — 27,7% i 13,3%, dla grzebieni — 10,1% i 0,0%, dla 1—2 ozdób — 35,3% i 11,9%, dla ponad 2 ozdób — 9,2% i 0,0%, dla narzędzi metalowych — 15,1% i 4,8%, dla przęślików — 26,9% i 9,5%, dla okuć skrzyneczek — 10,9% i 4,8%, dla sprzączek do pasa — 14,3% i 4,8%, dla 1—2 fibul — 24,4% i 7,1%, dla ponad 2 fibul — 11,7% i 2,4%, dla ostróg 5,9% i 0,0%. Ogólnie biorąc — wszystkie wymienione wyżej przedmioty znajdują się znacznie częściej w grobach o konstrukcji ziemnej niż w grobach o konstrukcji kamienno-ziemnej, ponieważ odkryto je w wyposażeniu wyższego procentu grobów ziemnych niż kamienno-ziemnych. Trzy przedmioty występują natomiast częściej w grobach o konstrukcji kamienno-ziemnej niż w grobach o konstrukcji ziemnej.

Są to: 2 naczynia gliniane — 7,1% i 6,7%, ponad 2 naczynia gliniane — 14,3% i 8,4%, misy gliniane — 16,7% i 12,6%. Różnice więc korzystne dla grobów o konstrukcji kamienno-ziemnej dotyczą ceramiki, która występuje w nich obficie i w większej ilości grobów. Natomiast potłuczone, nie dające się rekonstruować i noszące ślady przepalenia skorupy — częściej występują w grobach o konstrukcji ziemnej. Przypisać to trzeba zapewne wysokiemu odsetkowi pochówków jamowych, które prawie zawsze zawierają dużą ilość skorup z naczyń glinianych.

Kolejnym zagadnieniem, którego analiza przynosi ważne wyniki, jest zbadanie związków zachodzących między występowaniem łącznym poszczególnych rodzajów przedmiotów wchodzących w skład pochówków. Badania nad tym zagadnieniem przy pomocy metod statystycznych zapoczątkowane już zostały przez L. Leciejewicza w odniesieniu do Birki⁵⁴⁾, K. Godłowskiego⁵⁵⁾ przy cmentarzyskach okresu późno-

⁵⁴⁾ L. Leciejewicz, *Cmentarzysko w Birce — Próba interpretacji społecznej*, „Archeologia”, t. VI (1954), Warszawa—Wrocław 1956, s. 141—159.

⁵⁵⁾ K. Godłowski, *Studia...*, op. cit.

lateńskiego i rzymskiego w Polsce, a także przez A. Dymaczewskiego, który podobnie jak L. Leciejewicz, zastosował metodę statystyczną przy badaniu jednego cmentarzyska⁵⁶). Wykonany diagram zbieżności przy zastosowaniu współczynnika zbieżności Yule'a daje wielkie możliwości badania prawidłowości z zakresu zjawisk społecznych i obrządku pogrzebowego, a także badania współzależności między zjawiskami ideologicznymi i ekonomiczno-społecznymi, odzwierciedlającymi się w formach, wyposażeniu oraz innych cechach pochówków.

Znacznie skromniejsza niż w zestawieniu K. Godłowskiego liczebność pochówków objęta przez nas analizą nie wymaga współczynnika Yule'a.

Dla zbadania związków zachodzących między poszczególnymi przedmiotami składającymi się na inwentarz pochówku, posłużymy się tab. IV, która wykonana została w podobny sposób, jednakże podaje w poszczególnych rubrykach i kolumnach bezwzględne wartości oznaczające ilość pochówków, w jakiej stwierdzono obecność poszczególnych przedmiotów lub grup przedmiotów.

Tabela IV obejmuje nieco większą ilość pochówków (172), niż tab. I—III, dzięki temu, że włączono do niej także pochówki pochodzące z nieokreślonych dokładniej pod względem konstrukcji grobów. Ta ostatnia cecha była bowiem przy analizowaniu związków między przedmiotami obojętna. Uwzględniono ją już wyżej przy badaniu współzależności między wyposażeniem a typem grobu i pochówku.

Zacznijmy od broni. Wyodrębniono 17 pochówków wyposażonych w broń i datowanych na starszy okres. W pochówkach tych 1 grot oszczepu wystąpił 7 razy, tj. w 41,1% pochówków z bronią; 2 groty oszczepu wystąpiły 6 razy, tj. w 35,5%; miecz 1 raz, tj. w 5,9%; tarcze 9 razy, tj. w 52,9%. Najczęściej występującym w pochówkach z bronią elementem uzbrojenia jest więc tarcza, jedyne uzbrojenie, które znaleziono w ponad połowie pochówków z bronią. Na drugim miejscu jest 1 grot oszczepu i 2 groty oszczepu. Miecz znajdujący jest najrzadziej. Znaleziono go łącznie z tarczą i 2 grotami oszczepów.

Tarcza jest też tą częścią oręża, która występuje najczęściej ze wszystkimi pozostałymi rodzajami broni. Wystąpiła ona z 33,3% pojedynczych grotów oszczepów i z 44,4% podwójnych grotów oszczepów. Tarcza znajdowała się także w 44,4% pochówków z bronią, zawierających ponadto ostrogę.

⁵⁶) A. Dymaczewski, *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Młodzikowie, pow. Środa*, „Fontes A. P.” — Liber Saecularis Musei Archaeologici Posnaniensis 1857—1957, pars secunda, Poznań 1958, s. 179—441.

Pochówki z bronią wyposażone były w różnego rodzaju przedmioty, nie należące do oręża. Pochówki te nie były wyposażone zbyt obficie w ceramikę: 29,4% tych pochówków posiadało po jednym naczyniu glinianym, 4,1% posiadało dwa naczynia. Taki sam był procent wyposażenia w większą ilość niż 2 naczynia gliniane.

Lepiej wyposażone były te pochówki w ozdoby, które wystąpiły w 8, tj. w 47,0% pochówków. Głównie było to fibule, które wystąpiły w 7 pochówkach, tj. w 41,2%.

Do częstszych składników inwentarzy pochówków z bronią należą także noże, które znaleziono w 6, tj. w 35,5% oraz ostrogi, które wystąpiły w takim samym odsetku omawianych pochówków, podobnie zresztą jak i sprzączki do pasa.

Związek ostróg z poszczególnymi rodzajami broni jest znamienny. Najczęściej wystąpiły one w tych pochówkach z bronią, które wyposażone były w dwa groty oszczepów (poza omówionymi wyżej pochówkami z tarczą), mianowicie w 4, tj. 23,5%, a jednocześnie jest to 57,1% wszystkich pochówków z ostrogami. Natomiast w pochówkach z jednym tylko grotem oszczepu — ostroga wystąpiła zaledwie 1 raz, tj. w 14,3% takich pochówków. Wystąpiła ona także z jedynym mieczem, pochodzącym z Gliniek, pow. Otwock. Częstsza też była w pochówkach z dwoma naczyniami glinianymi lub większą ich ilością — bo w 100,0% takich pochówków, niż w pochówkach z bronią wyposażonych w 1 naczynie — bo tylko w 20,0% takich pochówków.

Dość znamienne jest, że podobnie jak w pochówkach z bronią, tak i w pochówkach z ostrogami znajdują się przedmioty charakterystyczne dla pochówków kobiecych. Prześlik gliniany znaleziono w jednym pochówku z bronią, tj. w 5,9%, a w 2 pochówkach z ostrogami, tj. w 28,6% tych pochówków. Fibule znaleziono w 3 pochówkach z ostrogami, tj. w 42,8%. Wskaźnik ten jest bardzo zbliżony do wskaźnika obecności fibul w pochówkach z bronią, który wyniósł 41,1%.

Z innymi przedmiotami broń wykazuje słabsze powiązania, podobnie jak i ostrogi — silnie pod względem współwystępowania spokrewnione z bronią oraz z tymi rodzajami wyposażenia, które broni towarzyszą.

Omówiona wyżej grupa pochówków wyposażonych w broń oraz ostrogi to jednocześnie pochówki posiadające pełny zasób cech charakteryzujących pochówki męskie. Poza nimi, na Mazowszu nie występują inne, które można by na podstawie określeń archeologicznych uznać za męskie. Zarówno bowiem krzesiwo, które występuje w grobach męskich, jak i pojedyncza fibula nie są całkiem pewnymi oznacznikami płci. Pojedyncza fibula występuje w 26 wypadkach, tj. w 78,7% poza pochówkami z bronią, 11 razy wraz z przėslikiem — co stanowi 33,3% wszystkich pojedynczych

fibul oraz 30,5% wszystkich pochówków z przęślikami. Należy jednak podkreślić, że ten ostatni wskaźnik jest niższy od stwierdzonego dla obecności pojedynczych fibul w pochówkach z bronią, które w 41,1% posiadały w wyposażeniu 1 fibulę. Być może więc, 1 fibula jest częstsza w pochówkach męskich, ale z pewnością nie na tyle, żeby jej obecność bez dodatkowych, lepiej określających elementów wyposażenia, sama mogła być wystarczającym oznaczniakiem płci pochówku. Pochówki pozostałe mają wyposażenie o charakterze kobiecym lub jako wyznaczniki płci są obojętne.

Pochówki kobiece najczęściej wyposażone są w przęśliki gliniane. Wystąpiły one w 36 pochówkach. Stosunkiem współwystępowania związane są z okuciami skrzyńeczek w 10 wypadkach, tj. w 28,8%. Należy jednak podkreślić, że okucia skrzyńeczek w 62,5% wystąpiły w towarzystwie przęślików i ani razu z bronią, co pozwala pochówki ze skrzyńeczkami uznać za równie typowo kobiece, jak i pochówki z przęślikami. Z 1 fibulą — zostały znalezione przęśliki w 11 pochówkach, tj. w 27,8% pochówków z przęślikami oraz w 33,3% pochówków z 1 fibulą. 2 i więcej fibul znaleziono 7 razy łącznie z przęślikami, co stanowi 19,4% pochówków z przęślikami, ale aż 46,7% pochówków z ponad 1 fibulą. Ze sprzączką — w 9 pochówkach, tj. w 25,0% pochówków z przęślikami oraz 47,3% pochówków ze sprzączkami. Paciorki szklane — znaleziono w 6 pochówkach wraz z przęślikami, tj. w 16,6% tych pochówków, które miały przęśliki, o w 60% pochówków z paciorkami szklanymi. Wreszcie naczynia gliniane występują z przęślikami w następujących związkach: pochówki z jednym naczyniem glinianym posiadały w 11 wypadkach przęślik, co stanowi 30,5% pochówków z przęślikami, a w 23,2% pochówków z 1 naczyniem glinianym; pochówki z dwoma naczyniami wyposażone były w 6 wypadkach w przęśliki, co stanowi 16,6% pochówków z przęślikami ale 42,8% pochówków z dwoma naczyniami. W pochówkach z większą ilością naczyń niż dwa — przęśliki wystąpiły 4 razy, tj. w 11,1% pochówków z przęślikami, a w 21,0% pochówków ponad 2 naczyniami glinianymi. Ponadto 50,0% pochówków z igłami posiadało przęślik, ale igły znajdowały się tylko w 13,9% pochówków z przęślikami.

Ogólnie biorąc najsilniejszy związek z przęślikami wykazują okucia skrzyńeczek, którym nadzwyczaj często towarzyszył przęślik i paciorki szklane. Pozostałe przedmioty nie wykazują aż tak silnych związków z przęślikiem. Warto może jeszcze wymienić tylko pochówki z dwoma naczyniami, których 42,8% posiadało przęśliki oraz pochówki z igłami, które w 50,0% były jednocześnie wyposażone w przęśliki.

Z innych przedmiotów interesująco układa się korelacja noży. Występują one w ogóle w 9 pochówkach, z tego 6 wyposażonych było jednocześnie w broń, a cztery w ostrogi. Stanowi to niezbyt wysoki odsetek

pochówków z bronią (podany wyżej), ale nader wysoki — pochówków z nożami. Wynosi on bowiem 66,7%. Charakterystyczne jest, że noże dość silnie korelują ze sprzączkami od pasa, wystąpiły bowiem 5 razy łącznie z tymi ostatnimi. Sprzączki więc znajdowały się w 55,5% pochówków z nożami. Korelacja ta jednak nie jest wzajemna, bowiem noże towarzyszyły sprzączkom tylko w 26,3% pochówków ze sprzączkami. O ile więc obecność noża jest dość silnie zdeterminowana współwystępowaniem sprzączki, o tyle obecność sprzączki w pochówku jest w małym stopniu uzależniona od jednoczesnego wystąpienia noża. Może z tego wynikać, że noże noszone były głównie przy pasach ze sprzączkami oraz rzadziej bez nich. Natomiast posiadanie pasa nie przesądzało konieczności posiadania jednocześnie noża. Wydaje się, że i tu zarysowuje się możliwość interpretacji płci zwłaszcza w świetle nader częstego znajdowania noży łącznie z bronią, a sporadycznego z przęślikami i innego typu wyposażeniem kobiecym.

2. OKRES MŁODSZY

Podobnie jak w okresie starszym — w późnym okresie rzymskim również panuje pochówek ciałałpalny. Groby z pochówkami szkieletowymi znane są już jednak ze znacznie większej ilości stanowisk, a ich udział w ogóle pochówków późnorzymskich znacznie wzrósł. Podczas gdy w okresie starszym odsetek ten wynosił 1,2%, to w obecnie omawianym 11,1%.

Pochówki szkieletowe wystąpiły szczególnie licznie na cmentarzysku w Brulinie-Koskach, gdzie ilość ich wyniosła 14. Poza tym — 1 na cmentarzysku w Drohiczyń-Kozarówce, 1 w Sobieszynie, pow. Ryki, 1 w Mijkowie, pow. Płock, 1 w Kitkach, 4 w Grodzisku Maz., 1 w Pielgrzymowie. W Litwinkach, pow. Nidzica także znaleziono pochówki szkieletowe w ilości 2—5, jednakże nic bliższego nie wiemy o wyposażeniu tych grobów. Dotowane były na późny okres rzymski. Ponadto 1 — w Rostołtach, 1 — w Dworakach-Pikotach oraz 5 w Starej Wsi.

Z wyjątkiem pochówków z Litwinek, których płeć nie jest znana, wszystkie pozostałe pochówki szkieletowe są kobiece. W Pielgrzymowie, Dworakach i Kitkach pochówki były bogato wyposażone i znalazły się w okazałych kurhanach. Pozostałe groby z omawianymi pochówkami zlokalizowane były przeważnie na cmentarzyskach i wyposażeniem nie wyróżniały się na ogół od pochówków ciałałpalnych. Wrażenie takie odnosi się szczególnie na cmentarzysku w Brulinie, gdzie znaleziono najwięcej pochówków szkieletowych.

Jeden dobrze zachowany pochówek szkieletowy z Grodziska Maz. odznaczał się jednak zdecydowanie obfitszym niż inne i wykwitniejszym inwentarzem, w skład którego wchodziły m. in. przedmioty importowane. O wyposażeniu pozostałych trzech nie wiemy nic pewnego.

Odosobniony, jak się zdaje, grób z pochówkiem szkieletowym z Sobieszyna — nie dotarł do nas z kompletnym inwentarzem. Ale z ręcznie lepionej ceramiki, dość pospolitego i niedbałego wyrobu, można się domyślać, że nie był specjalnie bogato wyposażony.

To samo sądzić można o pochówku z Mijakowa, który wyposażony był w pospolitego typu kuszową fibulę brązową z podwiniętą nóżką.

Podobnie mało wyróżniają się wyposażeniem wszystkie pochówki szkieletowe ze Starej Wsi. Między 5 odkrytymi tam pochówkami omawianego typu — trzy były całkowicie pozbawione wyposażenia, a dwa zawierały paciorki i naczynia gliniane, lepione w ręce.

Pewna część tych pochówków, już omówiona, wyróżniała się lokalizacją w grobach o konstrukcji kamienno-ziemnej. Przeważna ich część jednak złożona była w prostych jamach ziemnych o wymiarach dostosowanych do długości i szerokości ciała. We wszystkich dobrze opisanych pochówkach szkieletowych stwierdzono zawsze ułożenie szkieletu na linii północ-południe, z głową skierowaną na północ. Odchylenia wschodnie i zachodnie zdarzały się jednak.

Pewna część omawianych pochówków należy także do dzieci lub osobników młodocianych, których płeć jest trudna do określenia przy pomocy metod antropologicznych. Na podstawie jednak wyposażenia znalezione w tych pochówkach — sądzić można, że i one były płci żeńskiej. Świadczy o tym pochówek ze Szczytna z wyposażeniem typowo kobiecym, a także pochówek z grobu 30 w Brulinie-Koskach (obecność naszyjnika z paciorków bursztynowych).

Jedyny oręż jaki odkryto w szkieletowych pochówkach pochodzi z Kittek. Są to groty strzał, znalezione także w dwóch egzemplarzach na cmentarzysku w Brulinie-Koskach, jednakże na tym ostatnim w pochówkach ciałopalnych. Ponieważ reszta wyposażenia grobu w Kitkach miała charakter kobiecy, a za płcią żeńską tego szkieletu opowiedział się także, co prawda wstępnie, antropolog, przypuszczać należy, że łuk był orężem kobiecym w omawianym okresie.

Pochówki ciałopalne jak i w poprzednim okresie składane były bądź wprost w jamie grobowej, bez żadnej dodatkowej osłony, bądź w popielnicy.

Poniżej zamieszczone zestawienia 2A i 2B podają główne wskaźniki dotyczące podziału ciałopalnych pochówków późnorzymskich na typy i odmiany na poszczególnych cmentarzyskach oraz w ogóle na całym badanym terenie. Zestawienie wykonane zostało w ten sam sposób, jak opisane wyżej zestawienie 1A i 1B, ujmujące te same zjawiska w starszym okresie rzymskim.

Podobnie jak w okresie starszym i obecnie dość znaczny odsetek (12,6%) analizowanych pochówków nie został zakwalifikowany do okreś-

Zestawienie 2A

Lp.	Nazwa cmentarzyska	Pochówki jamowe				Pochówki popielnicowe				Pochówki czyste obu typów	Pochówki ze szczątkami stosu obu typów	Pochówki nie- określonej od- miany obu typów
		obu odmian	czyste	ze szczątkami- mi stosu	nieokreślonej odmiany	obu odmian	czyste	ze szczątkami- mi stosu	nieokreślonej odmiany			
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1	Bogucin, pow. Płońsk	1	1	—	—	—	—	—	—	1	—	—
2	Brulino-Koski, pow. Ostrow Maz.	12	—	12	—	5	—	5	—	—	17	—
3	Domaradzyn, pow. Łowicz	2	—	1	1	2	—	—	2	—	—	—
4	Drohiczyn, pow. Siemiatycze	4	—	4	—	—	—	—	—	—	4	—
5	Drozdowo, pow. Płońsk	23	2	17	4	—	—	—	—	2	17	4
6	Grodzisk Maz., m. p.	1	—	—	1	1	—	1	—	1	—	1
7	Hryniewicze, pow. Bielsk Podl.	5	1	3	1	—	—	—	—	1	—	1
8	Kawęczyn, Wielka Warszawa	18	1	17	—	—	—	—	—	1	17	1
9	Kłoczew, pow. Ryki	13	2	11	—	5	2	3	—	4	14	—
10	Korzeń, pow. Gostynin	12	5	6	1	50	22	28	—	27	34	1
11	Lachmirowice, pow. Inowrocław	8	—	8	—	14	2	3	—	2	11	9
12	Łajski, pow. Nowy Dwór	—	—	—	—	2	1	1	—	1	1	—
13	Masów, pow. Ryki	1	—	1	—	6	—	3	3	—	4	3
14	Niecieplin, pow. Garwolin	4	—	4	—	—	—	—	—	—	4	—
15	Osteczek, pow. Otwock	2	2	—	—	—	—	—	—	2	—	—
16	Pajki, pow. Przasnysz	—	—	—	—	1	—	—	1	—	—	1
17	Sarnaki, pow. Łosice	8	5	3	—	2	1	—	1	6	3	1
18	Sobolew, pow. Ryki	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1
19	Stara Wieś, pow. Węgrów	5	2	—	1	2	1	1	—	3	—	1
20	Szczytno, pow. Włocławek	3	—	3	—	1	—	—	1	—	3	—
21	Tuchlin, pow. Wyszaków	1	1	—	—	—	—	—	—	1	—	—
	Razem:	124	22	92	10	91	30	44	17	52	136	27

Zestawienie 2B

Lp.	Nazwa cmentarzyska	Pochówki jamowe						Pochówki popielnicowe				Pochówki nieokreślonej odmiany obu typów	Pochówki ze szczątkami stosu	Pochówki czyste obu typów	Pochówki nieokreślonej odmiany obu typów
		3	4	5	6	7	8	9	10	11	12				
1	2	obu odmian	czyste	ze szczątkami stosu	nieokreślonej odmiany	obu odmian	czyste	ze szczątkami stosu	nieokreślonej odmiany	11	12	13			
1	Bogucin, pow. Płońsk	100,0%	100,0%	—	—	—	—	—	—	100,0%	—	—	—	—	—
2	Brulino-Koski, pow. Ostrów Maz.	70,6%	—	100,0%	—	29,4%	—	100,0%	—	—	100,0%	—	—	100,0%	—
3	Domaradzyn, pow. Łowicz	50,0%	—	100,0% (50,0%)	50,0%	50,0%	—	—	100,0%	—	—	—	—	100,0% (25,0%)	75,0%
4	Drohiczyn, pow. Siemiatycze	100,0%	—	100,0%	—	—	—	—	—	—	—	—	—	100,0%	—
5	Drozdowo, pow. Płońsk	100,0%	10,5% (8,7%)	89,5% (73,9%)	17,4%	—	—	—	—	10,5% (8,7%)	89,5% (73,9%)	—	—	—	17,4%
6	Grodzisk Maz., m. p.	50,0%	—	—	100,0%	50,0%	100,0%	—	—	50,0%	100,0%	—	—	—	50,0%
7	Hryniewicze, pow. Bielsk Podl.	100,0%	25,0% (20,0%)	75,0% (60,0%)	20,00	—	—	—	—	—	—	—	—	25,0% (20,0%)	20,0%
8	Kawęczyn, wielka Warszawa	100,0%	94,4%	5,6%	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5,6%	94,4%
9	Kłoczew, pow. Ryki	72,2%	15,4%	84,6%	—	27,8%	40,0%	60,0%	—	—	—	—	—	22,2%	77,8%

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
10	Korzeń, pow. Gostynin	19,3%	45,4% (41,7%)	54,6% (50,0%)	8,3%	80,7%	44,0%	56,0%	—	44,3% (43,5%)	55,7% (54,8%)	1,7%
11	Lachmirowice, pow. Inowrocław	36,4%	—	100,0%	—	63,6%	40,0% (14,3%)	60,0% (21,4%)	64,3%	15,4% (9,1%)	84,6% (50,0%)	40,9%
12	Łajski, pow. Nowy Dwór	—	—	—	—	100,0%	50,0%	50,0%	—	50,0%	50,0%	—
13	Masów, pow. Ryki	14,3%	—	100,0%	—	85,7%	—	100,0% (50,0%)	50,0%	—	100,0% (57,1%)	42,9%
14	Niecieplin, pow. Garwolin	100,0%	—	100,0%	—	—	—	—	—	—	100,0%	—
15	Osieck, pow. Otwock	100,0%	100,0%	—	—	—	—	—	—	100,0%	—	—
16	Pajki, pow. Przasnysz	—	—	—	—	100,0%	—	—	100,0%	—	—	100,0%
17	Sarnaki, pow. Łosice	80,0%	62,5%	37,5%	—	20,00	100,0% (50,0%)	—	50,0%	66,7% (60,0%)	33,3% (30,0%)	10,0%
18	Sobolew, pow. Ryki	100,0%	—	—	100,0%	—	—	—	—	—	—	100,0%
19	Stara Wieś, pow. Węgrów	71,4%	50,0% (40,0%)	50,0% (40,0%)	20,00	28,6%	50,0%	50,0%	—	50,0% (42,9%)	30,0% (42,9%)	14,3%
20	Szczytno, pow. Włocławek	75,0%	—	100,0%	—	25,0%	—	—	100,0%	—	100,0% (75,0%)	25,0%
21	Tuchlin, pow. Wyszaków	100,0%	100,0%	—	—	—	—	—	—	100,0%	—	—
Razem:		57,7%	19,3% (17,7%)	80,7% (75,8%)	8,1%	42,3%	40,5% (32,9%)	59,5% (48,3%)	18,7%	27,7% (24,2%)	72,3% (63,3%)	12,6%

lonej odmiany z powodu złego stanu zachowania lub braku na ten temat informacji.

Analizowane pochówki ciałopalne w liczbie 215 — to te same zespoły, których wykaz zamieszczono na str. 122 pomnożone o pochówki z Kłoczewa, Masowa, Łajsk, Sobolewa, Piastowa (Pajek) i Tuchlina oraz zmniejszone o 23 pochówki szkieletowe z Drohiczyzna, Grodziska Maz., Brulina-Kosek i Starej Wsi.

Cmentarzyska z Kłoczewa i Masowa znane mi są tylko pod względem struktury i chronologii odkrytych pochówków, lecz bez zestawienia inwentarzy, które znajdują się w opracowaniu.

Zespoły z Łajsk, Sobolewa, Piastowa (Pajek) i Bogucina reprezentują pojedyncze obiekty z większych zapewne cmentarzysk. Dlatego branie pod uwagę ich inwentarzy przy badaniach przeprowadzonych na dalszych stronach tej pracy uważałem za zbędne. Ich udział natomiast w badaniach nad strukturą pochówków nie zniekształca obrazu wskutek wyróżnienia w tym zakresie zaledwie 6 cech (wobec 31 cech inwentarza).

Udział popielnicowych w ogóle pochówków późnorzymskich, wynosi na omawianym terenie około 37,5%, jamowych około 51,4%; reszta — około 11,1% — to pochówki szkieletowe. Natomiast same ciałopalne dzielą się na pochówki popielnicowe i jamowe w stosunku 42,2 : 57,7%. Przewaga więc jamowych nad popielnicowymi w młodszym okresie jest znacznie mniejsza niż w okresie starszym.

Przy spadku liczebności pochówków jamowych wzrosła ilość szkieletowych, ponieważ popielnicowe nieznacznie tylko zwiększyły swą liczebność.

Na poszczególnych cmentarzyskach stosunek typów pochówków ciałopalnych kształtuje się następująco: Osieck, Hryniewicze, Drohiczyń, Kawęczyn, Niecieplin, Drozdowo — po 100,0% pochówków jamowych. Z kolei przewagę tych pochówków mają: Sarnaki — 80,0%, Szczytno — 75,0%, Kłoczew — 72,2%, Stara Wieś — 71,4% ciałopalnych, ale tylko 41,7% wszystkich pochówków, łącznie ze szkieletowymi; Brulino-Koski — 70,6%.

Na pozostałych cmentarzyskach pochówki popielnicowe wykazują przewagę nad jamowymi. Są to następujące cmentarzyska: Lachmirowice — 63,6% pochówków popielnicowych, Korzeń — 80,7%, Masów — 85,7%. Wreszcie są dwa cmentarzyska, na których pochówki jamowe mają przewagę nad popielnicowymi, ale nad jednymi i drugimi górują lub osiągają tę samą liczbę pochówki szkieletowe. W Brulinie pochówki popielnicowe stanowią 29,4% pochówków ciałopalnych, ale tylko 16,7% ogółu pochówków, łącznie ze szkieletowymi; jamowe stanowią 70,6% pochówków ciałopalnych, ale tylko 40,0% ogółu pochówków; szkieletowe zaś stanowią 43,3% wszystkich pochówków bliżej określonych, ale tylko 39,4% wszystkich pochówków łącznie z ciałopalnymi nieokreślonego bliżej typu.

W Grodzisku Maz. pochówki jamowe i popielnicowe wystąpiły po jednym razie. Pochówki szkieletowe znajdowały się na pewno w jednym grobie, a w 3 — prawdopodobnie. Licząc najostrożniej — wszystkie trzy typy wystąpiły równą ilość razy. Jeśli uwzględnimy także prawdopodobne groby szkieletowe — stosunek pochówków do siebie kształtowałby się następująco: jamowe i popielnicowe w stosunku do ciałopalnych — po 50,0%; jamowe i popielnicowe w stosunku do wszystkich pochówków — po 16,7%; szkieletowe — 66,6%.

Cmentarzyska z przewagą pochówku jamowego nad popielnicowym, zajmują obszar podobny do starszorzymskiego (mapa III). Północne Mazowsze, dotychczas najslabiej zbadane (pierwsze cmentarzysko z późnego okresu bada tam J. Okulicz w Kitkach), reprezentuje obszar właściwie nie znany. Z różnych luźnych znalezisk, pojedynczych grobów pochodzących z większych cmentarzysk, sądzić można, że pochówek popielnicowy przeważa tam i w późnym okresie. Istnienie tam również pochówków szkieletowych dowodzi przynależności tego obszaru do tego samego kręgu wierzeniowego co reszta Mazowsza.

Na zachodzie — spotykamy się z zupełnie podobnym do wcześniejszego zjawiskiem — mianowicie z barierą cmentarzysk popielnicowych.

Z terenów pozamazowieckich, należących do Polski środkowej, przytoczyć można jeszcze cmentarzysko w Ciosnach, które miało przewagę pochówków jamowych w okresie młodszym⁵⁷). Nie wiadomo natomiast do której grupy należeć może cmentarzysko odkryte jeszcze na początku bieżącego stulecia w Komorowie, pow. Rawa Maz.

Od południa hipotetyczną granicę zasięgu cmentarzysk z przewagą pochówków jamowych ustalić można na Pilicy i Wieprzu, nad którym położone cmentarzysko w Masowie wykazuje już od starszego okresu charakter odmienny od cmentarzysk położonych na północ od niego.

W południowej części środkowych Mazur niektóre cmentarzyska mają przewagę pochówków jamowych (Litwinki), inne natomiast popielnicowych (Mojtyny).

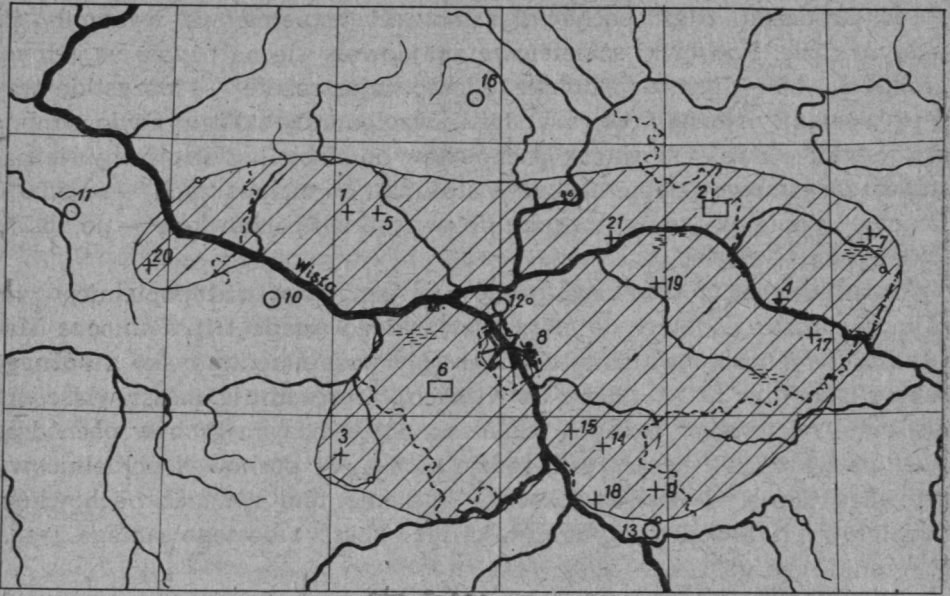
Na północo-wschodzie widzimy dość zdecydowaną przewagę pochówków popielnicowych⁵⁸). Natomiast stosunki częściowo podobne do mazowieckich stwierdzone zostały na Pomorzu⁵⁹).

Stosunki, jakie kształtują się więc na znacznym terenie obejmującym prawie całe Mazowsze centralne i południowe oraz wschodnie, a także

⁵⁷) R. J a m k a, *Ciałopalne cmentarzyska kultury przeworskiej w Ciosnach, pow. Łódź*, „Prace Archeologiczne”, Kraków 1962, z. 3, s. 59—160; por. s. 158—160.

⁵⁸) J. Okulicz, *Cmentarzysko z III—IV w. naszej ery z miejscowości Netta, pow. Augustów*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. XXII (1955), z. 3—4, s. 290 i następne.

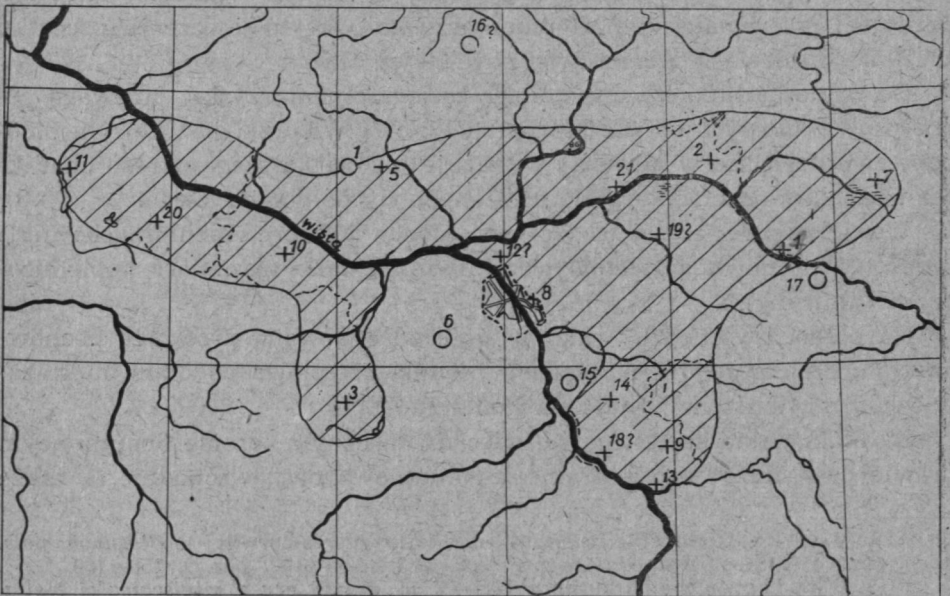
⁵⁹) J. K o s t r z e w s k i, *Od mezolitu...*, op. cit., s. 327—332 oraz 345; R. Schindler, *Die Besiedlungsgeschichte der Goten und Gepiden im unteren Weichselraum*, Leipzig 1940, s. 117—118.

Mapa III. Cmentarzyska młodszego okresu rzymskiego na Mazowszu

- — przewaga pochówków popielnicowych; + — przewaga pochówków jamowych.
 □ — przewaga pochówków szkieletowych.

Numeracja stanowisk zgodna z zestawieniem na str. 116—117

Mapa IV. Cmentarzyska młodszego okresu rzymskiego na Mazowszu

- — przewaga pochówków czystych; + — przewaga pochówków ze szczątkami stosu.
 Numeracja stanowisk zgodna z zestawieniem na str. 116—117

część terenów leżących na zachód od Wisły — nawiązują silnie do analogicznych stosunków na terenach położonych na północny zachód i na wschód od tego obszaru, inaczej niż na terenie sudawskim, posiadającym przewagę pochówków popielnicowych.

Większość tych samych cmentarzysk, które omówiliśmy wyżej, a które łączy wspólna cecha przewagi pochówków jamowych, odznacza się także przewagą pochówków ze szczątkami stosu znajdującymi się zarówno wewnątrz jak i na zewnątrz popielnicy, a w grobach jamowych, wypełnianymi z reguły dużą część jamy grobowej.

Przewagę pochówków ze szczątkami stosu obserwować możemy na cmentarzyskach w Hryniewiczach, Niecieplinie, Brulinie-Koskach, Kawęczynie, Szczytnie, Drozdowie, Drohiczynie, Kłoczewie, Domaradzynie, Lachmirowicach. Nieznaczną przewagę posiadają też takie pochówki w Korzeniu i Masowie. Równowagę w proporcjach między czystymi pochówkami i zawierającymi resztki stosu wykazuje cmentarzysko w Starej Wsi oraz fragmentarycznie poznane cmentarzysko w Łajskach. Przewagę czystych — odnotować możemy w Grodzisku, Osiecku i Sarnakach oraz w Tuchlinie (jedyne pochówek późnorzymski). Nieco inaczej kształtuje się obszar cmentarzysk z przewagą pochówków jamowych i cmentarzysk z przewagą pochówków z resztkami stosu. Cmentarzyska te nadal zajmują przeważną część Mazowsza, zwłaszcza środkowego i wschodniego, a także wykazują wyraźną zbieżność pod względem tej cechy z obszarami północnymi i wschodnimi nie wchodzącymi już w skład omawianego terytorium (mapa IV). Od południa jednak i od zachodu — obszar ten jest niejako podbijany przez obrządek czysty. W wyniku tego — południowa część omawianego terenu nie wykazuje już dawnej zwartości, ponieważ naruszają ją dwa cmentarzyska: w Sarnakach z przewagą pochówków czystych oraz w Starej Wsi z równowagą dwóch odmian. Na południowym zachodzie obserwować możemy nawet skurczenie się obszaru zajmowanego w starszym okresie przez pochówki ze szczątkami stosu, a w młodszym przez pochówki jamowe. Dwa cmentarzyska: w Grodzisku Maz. oraz w Osiecku znalazły się poza obszarem przewagi pochówków ze szczątkami stosu; natomiast cmentarzysko w Masowie w późnym okresie posiada już przewagę pochówków ze szczątkami stosu.

Podkreślić jednak wypada, że spostrzeżenia poczynione nad rozprzerstrenianiem się i wzajemnym stosunkiem pochówków czystych i ze szczątkami stosu oparte zostały na szczupłym materiale statystycznym. Szczególnie dotyczy to Grodziska Maz., Osiecka, Drohiczyna i Szczytna, a także Starej Wsi i Sarnak. Cmentarzyska te w ogóle posiadały małą ilość pochówków z młodszego okresu, a do tego jeszcze — znaczna ich część niestety nie została określona pod względem omawianej cechy. Dla-

tego też wspomniane skurczenie się terenu zajętego przez pochówki ze szczątkami stosu na południowo-zachodnim i południowo-wschodnim Mazowszu może być pozorne, tym bardziej, że z przebadanych terenów położonych na południe od Mazowsza, większych cmentarzysk późnorzymskich nie znamy. Uniemożliwia to dokonanie porównania oraz stwierdzenia, czy krawędziowo uplasowane cmentarzyska z przewagą pochówków czystych posiadały łączność z obszerniejszą grupą cmentarzysk tego typu⁶⁰⁾. W każdym razie cmentarze w Ciosnach w pow. łódzkim mają przewagę pochówków czystych, która w okresie późnym staje się szczególnie widoczna.

W ogóle jednak wydaje się, że trudno w omawianym okresie wyróżnić jakąś prowincję odmiany czystych pochówków. Jeśli nawet pochówki tej odmiany na poszczególnych cmentarzyskach górują nad odmianą zawierającą pochówki ze szczątkami stosu, to jednak w większych skupieniach o wyrazistej zwartości nie występują. Na ogół występowanie ich ma charakter wyspowy. Podobnie wygląda sytuacja na Mazowszu południowym, a na większą skalę i na zachodnim.

Podobnie, jak w okresie starszym, stwierdzamy różnice między wyposażeniem poszczególnych typów pochówków. Różnice te przedstawia tabela V.

Tabelę V wykonano w oparciu o inwentarze 208 pochówków stosunkowo dobrze datowanych na okres młodszy i posiadających określoną konstrukcję grobu.

Są to następujące pochówki:

1. Bogucin, pow. Płońsk: nr 1	1
2. Bruiino-Koski, pow. Ostrów Maz.: nr 1, 3, 5—16, 19—33	30
3. Domaradzyn, pow. Łowicz: nr 4, 7, 8, 9	4
4. Drohiczyn, pow. Siamiatycze: nr I, XI, XIX, XXIII, LII	5
5. Grodzisk Mazowiecki: nr 1, 18, 22, I, II, III	6
6. Hryniewicze, pow. Bielsk Podl.: nr 13, 14, 24, 26, 28	5
7. Kawęczyn-Warszawa: nr 1—16, 18, 19	18
8. Korzeń, pow. Gostynin: nr 1—4, 5a, b, 6—7, 7a, 8—24—25a, 25b, 26—38, 39a, b, c, d, 40, 41a, b, c, 42—54	62
9. Lachmirowice, pow. Inowrocław: nr IV, V, VI, IX, XI, XII, XIII—XIX, XXIII, XXIV, XXX—XXXII, XXXIV—XXXVII	22
10. Niecieplin, pow. Garwolin: nr III, XIII, XVI, XX	4
11. Osiek, pow. Otwock: nr IV, XXVI	2
12. Sarnaki, pow. Łosice: nr 1—9, „x”	10
13. Stara Wieś, pow. Węgrów: nr 8, 9, 10, 11, 13, 14, 16, 18, 21, 25, 26, 28	12
14. SSzczytno, pow. Włocławek: nr 31—32, 33, 36, P. 1	4
15. Drozdowo, pow. Płońsk: nr 1—5, 7—11, 13—14, 16—20, 22—27	23
Razem	208

⁶⁰⁾ Cmentarzyska w Dratowie, które posiada także elementy późnorzymskie, nie da się wykorzystać do analizy ze względu na niepełność publikacji. Wydaje się, że wczesnorzymskie pochówki są tu przede wszystkim popielnicowe i obsypane szczątkami stosu. Jak się jednak sprawa przedstawia z późnorzymskimi — trudno ustalić: Ks. A. Chotyński: *Zabytki przedhistoryczne z Dratowa, Trzcianca, Zmijowisk i innych wsi w powiecie puławskim*, „Światowit”, t. IX (1911), s. 47—70.

Pochówki te podzielono na 17 grup. W każdej z nich znalazła się następująca ilość pochówków:

I — pochówki jamowe-czyste, w grobach o konstrukcji ziemnej	17
II — popielnicowe-czyste, w grobach o konstrukcji ziemnej	26
III — popielnicowe obu odmian, bez względu na konstrukcję grobu	78
IV — popielnicowe obu odmian, w grobach o konstrukcji ziemnej	60
V — popielnicowe obsypane szczątkami stosu, w grobach o konstrukcji ziemnej	22
VI — wszelkie pochówki, w grobach o konstrukcji ziemnej	180
VII — jamowe obu odmian, w grobach o konstrukcji ziemnej	98
VIII — jamowe obu odmian, bez względu na konstrukcję grobu	107
IX — jamowe ze szczątkami stosu, w grobach o konstrukcji ziemnej	63
X — jamowe obu odmian, w grobach o konstrukcji kamiennie-ziemnej	9
XI — jamowe ze szczątkami stosu, w grobach o konstrukcji kamiennie-ziemnej	6
XII — jamowe-czyste, w grobach o konstrukcji kamiennie-ziemnej	3
XIII — wszelkie pochówki, w grobach o konstrukcji kamiennie-ziemnej	28
XIV — popielnicowe obu odmian, w grobach o konstrukcji kamiennie-ziemnej	18
XV — popielnicowe obsypane szczątkami stosu, w grobach w konstrukcji kamiennie-ziemnej	12
XVI — popielnicowe-czyste, w grobach o konstrukcji kamiennie-ziemnej	4
XVII — szkieletowe, bez względu na konstrukcję grobu	23

Porównując odsetek pochówków popielnicowych (III) i pochówków jamowych (VIII) wyposażonych w poszczególne przedmioty — stwierdzić możemy przede wszystkim bardzo wyraźną przewagę częstości występowania broni w pochówkach popielnicowych. Przewaga ta pojawia się dopiero w okresie młodszym i dotyczy wszystkich rodzajów uzbrojenia. Natomiast nieznaczną przewagę w wyposażeniu w ostrogi (rub. 5) posiadają pochówki jamowe, podobnie jak i w okresie starszym.

Wyposażenie w naczynia gliniane kształtuje się zupełnie podobnie jak w okresie starszym, przy zdecydowanej przewadze częstości ich występowania w pochówkach popielnicowych. Jedynie przepalone skorupy nadal znajdowane są częściej w pochówkach jamowych przy ogólnie zmniejszonej częstotliwości ich występowania.

Przedmioty o charakterze kobiecym nie są natomiast znajdowane w pochówkach popielnicowych w okresie młodszym z tak silną przewagą jak wcześniej znajdowane w pochówkach popielnicowych. Obserwować możemy pewną tendencję do wyrównania w tym zakresie, aczkolwiek nieznaczne różnice odnośnie przęślików, grzebieni, większej ilości niż 1 fibula, okuć skrzyneczek i kluczy, nadal kształtują się korzystniej dla pochówków popielnicowych.

W niektórych jednak rodzajach ozdób przewagę uzyskują pochówki jamowe. Szpile wystąpiły w 4,7% pochówków jamowych, a w 3,8% popielnicowych, 1 fibula — w 26,2% jamowych, a w 24,4% popielnicowych, wiśiorki — w 3,8% popielnicowych i w 5,6% jamowych. Szczególnie silna przewaga zaznacza się po stronie pochówków jamowych w wyposażeniu w paciorki szklane, które odkryto w 18,7% tych pochówków, podczas gdy stwierdzono ich obecność zaledwie w 3,8% pochówków popielnicowych.

Ogólnie — wyposażenie w ozdoby (1 do 2 oraz w większą ilość) częściej stwierdzono w pochówkach jamowych niż popielnicowych, co stanowi odwrotność stosunków zaobserwowanych w okresie starszym.

W pochówkach jamowych znajdujemy obecnie sprzączki od pasa częściej niż w pochówkach popielnicowych, a więc także odwrotnie niż w starszym okresie.

Różnica między wyposażeniem pochówków ciałopalnych obu typów, jamowych i popielnicowych łącznie, a pochówkami szkieletowymi ulega w okresie młodszym znacznemu złagodzeniu. Różnica ta nadal jest jaskrawa w zakresie wyposażenia w broń, którą odkryto w jednym tylko pochówku szkieletowych w Kitkach. Reprezentowana jest tam przez niezbyt typowy rodzaj oręża — mianowicie przez groty strzał łuku; stanowią one wyposażenie około 4,3% pochówków szkieletowych. W większości pozostałych rodzajów wyposażenia dostrzec się daje znaczne zbliżenie do standardu reprezentowanego przez pochówki ciałopalne.

W zakresie naczyń glinianych — pochówki szkieletowe ustępują popielnicowym ale przewyższają jamowe. Nie znane są jednak w ich wyposażeniu ani puchary na pustej nóżce, ani misy. W pochówkach szkieletowych nie znaleziono też naczyń toczonych (ułamki takich naczyń znaleziono jednak obok wyrabowanego grobu w Kitkach, a także w wypełnisku domniemanych grobów z pochówkami szkieletowymi w Grodzisku Maz.).

Narzędzia metalowe, które były stałym składnikiem wyposażenia pochówków szkieletowych w okresie starszym obecnie znalezione zostały zaledwie w 4,3% pochówków (tj. w jednym). Zaważył na takim ukształtowaniu się tego wskaźnika przede wszystkim brak w omawianych pochówkach noży, które znajdowane są bardzo często w pochówkach ciałopalnych młodszego okresu, oraz brak igieł i szydeł, które znajdowano z reguły przy szkieletach starszorzymskich.

Rzadko też, znacznie rzadziej niż pochówki ciałopalne, wyposażone były pochówki szkieletowe w prześliki. Częściej natomiast znajdujemy w ich wyposażeniu 1 fibulę, 2 i więcej fibul, szczególnie często paciorki szklane i bursztynowe oraz w ogóle dużą ilość ozdób.

Wyposażenie pochówków szkieletowych w sprzączki jest bardzo zbliżone do stwierdzonego w ciałopalnych. Jest ono nieco częstsze niż w popielnicowych lecz rzadsze niż w jamowych.

Stop szkła, który znaleziono w jednym z domniemanych grobów z pochówkiem szkieletowym w Grodzisku Maz. (Jama I) nie charakteryzuje tego typu pochówku i jest najprawdopodobniej przypadkowym wtrętem w obrębie tego grobu.

Ogólnie — wyposażenie pochówków szkieletowych odróżnia od wyposażenia pochówków ciałopalnych przede wszystkim brak broni. Częstsze

Tabela wyposażenia — typów grobów i pochówku w młodszym okresie rzymskim

Tabela V

	Pochówki	Naczynia gliniane													Igła	Nóż	Narzędzie metalowe	Prześlik	Grzebień	Szpila	Fibula	Ponad 1 fibule	Wisiołek	Paciorki szklane	Paciorki burszynowe	1 do 2 ozdób	Ponad 2 ozdoby	Okucie skrzynek	Klucz	Okucie pasa	Sprzączka do pasa	Stop szkla
		Broń	1 grot oszczepu	2 grot oszczepu	Miecz	Ostróga	Okucie tarczy	1 lepienie w ręce	2 lepienie w ręce	ponad 2 lepienie w ręce	toczone	Puchar na pustej nóżce	Misa	Przepalone skorupy																		
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13																		
XIII	Wszelkie pochówki, w grobach o konstrukcji kamiennieo-ziemnej	28,6	17,9	3,6	10,7	10,7	25,0	35,7	7,1	17,9	14,3	7,1	10,7	50,0	3,6	32,1	39,3	21,4	21,4		21,4	14,3		21,4	3,6	28,6	14,3	7,1	3,6	3,6	32,1	17,9
XVI	Popielnicowe-czyste, w grobach o konstrukcji kamiennieo-ziemnej	25,0	25,0		25,0	25,0	50,0		50,0	25,0		25,0	25,0		50,0	50,0	25,0	25,0		50,0	25,0		25,0		50,0	25,0					25,0	
XIV	Popielnicowe obu odmian, w grobach o konstrukcji kamiennieo-ziemnej	44,4	27,8	5,5	16,7	5,5	38,9	55,5	11,1	22,2	22,2	11,1	16,7	38,9		23,3	38,9	22,2	27,8		27,8	5,5		16,7		38,9	5,5	5,5	5,5		22,7	16,7
XV	Popielnicowe obsypane szczątkami stosu, w grobach o konstrukcji kamiennieo-ziemnej	50,0	33,3		25,0		50,0	58,3	16,7	16,7	16,7	16,7	16,7	41,7		33,3	41,7	25,0	25,0		25,0			16,7		41,7		8,3	10,8		16,7	25,0
III	Popielnicowe obu odmian (bez względu na konstrukcję grobu)	26,9	15,4	5,1	9,0	3,8	23,1	56,4	19,2	20,5	16,7	10,3	12,8	35,9	3,8	30,8	33,3	21,8	19,2	3,8	24,4	7,7	3,8	3,8		34,6	2,6	7,7	6,4	5,1	12,8	17,9
IV	Popielnicowe obu odmian, w grobach o konstrukcji ziemnej	21,7	11,7	5,0	6,7	3,3	18,9	56,7	21,7	20,0	15,0	10,0	11,7	35,0	5,0	30,0	31,7	21,7	16,7	5,0	23,3	8,3	5,0		33,3	1,7	8,3	6,7	6,7	10,0	18,3	
V	Popielnicowe obsypane szczątkami stosu, w grobach o konstrukcji ziemnej	18,2	9,1		9,1		18,2	54,5	22,7	18,1	27,3	4,5	18,2	40,9		31,8	31,8	22,7	4,5		18,2	4,5	4,5			27,3		9,1		4,5	13,6	40,9
II	Popielnicowe-czyste, w grobach o konstrukcji ziemnej	19,2	11,5	7,7	3,8		15,4	69,6	23,1	15,4	11,5	7,7	7,7	26,9	3,8	30,8	30,8	19,2	19,2	7,7	19,2	7,7	3,8			26,9	3,8	3,8	7,7		7,7	3,8
VI	Wszelkie pochówki, w grobach o konstrukcji ziemnej	12,2	6,7	2,2	5,0	2,8	8,9	28,3	15,7	8,3	5,5	4,4	7,8	40,0	3,9	16,1	18,3	14,4	18,3	4,4	26,1	9,5	5,5	15,5	3,9	44,6	8,3	3,3	3,1	3,3	10,5	17,2
VII	Jamowe obu odmian, w grobach o konstrukcji ziemnej	8,2	5,1	1,0	5,1	3,1	5,1	10,2	8,2	2,0	1,0	2,0	6,1	47,9	4,1	11,2	14,3	11,2	18,3	5,1	27,5	6,1	6,1	18,4	2,0	39,8	8,2	1,0	1,0	2,0	10,2	13,4
VIII	Jamowe obu odmian (bez względu na konstrukcję grobu)	7,5	4,7	0,9	4,7	4,7	4,7	9,3	7,5	1,9	0,9	1,9	5,6	50,5	3,7	13,1	15,9	11,2	17,8	4,7	26,2	7,5	5,6	18,7	1,9	37,4	9,3	1,9	0,9	2,8	14,0	19,6
IX	Jamowe ze szczątkami stosu, w grobach o konstrukcji ziemnej	6,3	4,8		1,6		1,6	12,7	7,9			1,6	4,8	34,9	1,6	7,9	11,1	6,3	19,0	6,3	20,6	6,3	9,5	19,0	3,2	34,9	12,7			1,6	7,9	19,0
I	Jamowe-czyste, w grobach o konstrukcji ziemnej	5,9	5,9		5,9		5,9	5,9	11,8					76,5	5,9	5,9	11,8	23,5	29,4	5,9	47,0	5,9		29,4		52,9	5,9				11,8	29,4
XII	Jamowe-czyste, w grobach o konstrukcji kamiennieo-ziemnej												33,3		33,3	33,3	33,3				33,3			33,3			33,3			33,3	100,0	
X	Jamowe obu odmian, w grobach o konstrukcji kamiennieo-ziemnej					22,2							77,8		33,3	33,3	11,1	11,1		11,1	22,2		22,2			11,1	22,2	11,1		11,1	55,5	22,2
XI	Jamowe ze szczątkami stosu, w grobach o konstrukcji kamiennieo-ziemnej				33,3								100,0		33,3	33,3		16,7			16,7	16,7		16,7		16,7	16,7	16,7		33,3	33,3	
XVII	Szkieletowe (bez względu na konstrukcję grobu)						30,4	13,0	8,7				13,0	4,3		4,3	8,7	21,7			26,1	30,4	4,3	43,5	26,1	47,8	26,1			13,0	4,3	

Tablica sum różnic J. Czekanowskiego — młodszy okres rzymski

	XIII	XVI	XIV	XV	III	IV	V	II	VI	VII	VIII	IX	I	XII	X	XI	XVII
XIII		307,2	184,7	252,6	163,0	198,1	244,4	250,4	230,6	277,3	261,2	309,9	380,3	479,8	340,1	351,2	414,5
XVI	307,2		302,8	360,6	352,9	396,7	406,8	398,4	424,8	473,9	471,2	486,3	436,7	553,2	492,9	524,8	453,3
XIV	184,7	302,8		116,2	151,4	198,3	243,6	263,6	288,3	345,9	378,0	389,5	425,2	605,4	505,5	583,3	492,9
XV	252,6	360,6	116,2		200,4	239,1	256,2	300,3	332,6	396,3	369,1	434,6	454,7	658,9	528,6	544,2	535,7
III	163,0	352,9	151,4	200,4		45,9	146,2	131,6	215,0	279,5	277,0	307,7	388,2	558,6	460,5	464,2	430,1
IV	198,1	396,7	198,3	239,1	45,9		130,3	105,3	190,3	265,8	277,7	292,6	381,1	548,1	446,6	457,8	425,6
V	244,4	406,8	243,6	256,2	146,2	130,3		182,2	258,4	320,7	318,6	339,1	401,1	536,2	439,3	431,2	481,5
II	250,4	398,4	263,6	300,3	131,6	105,3	182,2		219,0	292,7	297,4	304,7	389,5	529,0	443,5	468,0	392,8
VI	230,6	424,8	288,3	332,6	215,0	190,3	258,4	219,0		95,7	103,0	139,1	226,9	472,4	373,1	374,2	250,1
VII	277,3	473,9	345,9	396,3	279,5	265,8	320,7	292,7	95,7		26,3	76,4	160,0	447,5	327,1	318,9	260,2
VIII	261,2	471,2	378,0	369,1	277,0	277,7	318,6	297,4	103,0	26,3		85,1	171,5	432,1	289,7	280,1	265,3
IX	309,9	486,3	389,5	434,6	307,7	292,6	339,1	304,7	139,1	76,4	85,1		194,4	417,3	320,6	313,4	232,8
I	380,3	436,7	425,2	454,7	388,2	381,1	401,1	389,5	226,9	160,0	171,5	194,4		493,9	346,8	337,9	308,4
XII	479,8	553,2	605,4	658,9	558,6	548,1	536,2	529,0	472,4	447,5	432,1	417,3	493,9		255,5	383,2	434,5
X	340,1	492,9	505,5	528,6	460,5	446,6	439,3	443,5	373,1	327,1	289,7	320,6	346,8	255,5		127,7	541,4
XI	351,2	524,8	583,3	544,2	464,2	457,8	431,2	468,0	374,2	318,9	280,1	313,4	337,9	383,2	127,7		439,6
XVII	414,5	453,3	492,9	535,7	430,1	425,6	481,5	392,8	250,1	260,2	265,3	232,8	308,4	434,5	541,4	439,6	

Tabela VII

	XIII	XVI	XIV	XV	III	IV	V	II	VI	VII	VIII	IX	I	XII	X	XI	XVII
XIII	■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■			■ ■						
XVI		■ ■ ■ ■															
XIV	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■		■ ■ ■ ■										
XV		■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■													
III	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■							
IV	■ ■ ■ ■		■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■						
V	■ ■ ■ ■		■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■						
II					■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■						
VI	■ ■ ■ ■					■ ■ ■ ■		■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■			■ ■ ■ ■
VII									■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■
VIII									■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■
IX									■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■
I									■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■		■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■
XII		■ ■ ■ ■												■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■		
X														■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	
XI														■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	
XVII										■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■			■ ■ ■ ■

niecو odkrywaniu w nich takich przedmiotów jak grzebień, paciorki, fibule — może być konsekwencją większej kompletności tego wyposażenia dzięki uniknięciu działania ognia.

Analiza różnic wyposażenia pochówków zależnie od typu grobu w jakim zostały złożone, daje także nieco inne wyniki.

Zanalizujemy diagram różnic kolejnych (tab. VII) sporządzony podobnie jak opisany wyżej diagram dla okresu starszego i oparty o uporządkowanie 5 kolejnych sum różnic uwidoczonych na tab. VI.

Na diagramie wyróżniają się cztery nierównej wielkości i mniej zwarte niż w okresie starszym grupy.

Do grupy I wchodzi wszystkie pochówki w grobach o konstrukcji kamienno-ziemnej (XIII), oraz groby o konstrukcji kamienno-ziemnej z pochówkami popielnicowymi-czystymi (XVI), popielnicowymi obu odmian

(XIV), popielnicowymi obsypanymi szczątkami stosu (XV) oraz groby obojętnej konstrukcji z pochówkami popielnicowymi obu odmian (III). Te ostatnie są silnie związane z grupą II, która skupia oprócz nich groby o konstrukcji ziemnej z pochówkami popielnicowymi obu odmian (IV), popielnicowymi obsypanymi szczątkami stosu (V) i popielnicowymi czystymi (II).

Te dwie pierwsze grupy dość ostro odcinają się od dwóch następnych. Mają jednak z nimi słabe powiązania.

Do grupy III należą wszystkie groby o konstrukcji ziemnej bez względu na typ pochówku (VI), groby o konstrukcji ziemnej z pochówkami jamowymi obu odmian (VII), wszystkie groby, bez względu na konstrukcję, z pochówkami jamowymi obu odmian (VIII), groby o konstrukcji ziemnej z pochówkami jamowymi zawierającymi szczątki stosu (IX) oraz z pochówkami jamowymi czystymi (I).

Grupa IV skupia groby o konstrukcji kamiennie-ziemnej z pochówkami jamowymi czystymi (XII), z pochówkami jamowymi obu odmian (X) i jamowymi ze szczątkami stosu (XI).

Grupa IV wykazuje bardzo silne powiązania z III; zwłaszcza należące do niej groby o konstrukcji kamiennie-ziemnej z pochówkami jamowymi ze szczątkami stosu mają silne powiązania z grobami obojętnej konstrukcji zawierającymi pochówki jamowe obu odmian (VIII) i z grobami o konstrukcji ziemnej zawierającymi pochówki jamowe ze szczątkami stosu (IX). Podobnie groby o konstrukcji kamiennie-ziemnej z pochówkami jamowymi obu odmian (X) nawiązują do grobów obojętnej konstrukcji zawierających pochówki jamowe obu odmian (VIII) i do grobów o konstrukcji ziemnej zawierających pochówki jamowe obu odmian (VII).

Miejsce odosobnione, lecz silniej niż w starszym okresie powiązane z innymi typami pochówków, zajmują pochówki szkieletowe. Ich powiązanie z pochówkami ciałopalnymi dotyczą jednak tylko pochówków jamowych i to głównie w grobach o konstrukcji ziemnej.

Takie ukształtowanie diagramu pozwala wysnuć wniosek, że różnice w wyposażeniu pochówków uzależnione są w większej mierze od typu pochówka niż od typu grobu w jakim pochówek został złożony. Główna linia podziału biegnie bowiem nie pomiędzy grobami o konstrukcji kamiennie-ziemnej i o konstrukcji ziemnej, jak w okresie starszym, lecz między grobami z pochówkami jamowymi i z pochówkami popielnicowymi. Świadczą o tym stwierdzone powiązania między pochówkami popielnicowymi w grobach o konstrukcji kamiennie-ziemnej z pochówkami popielnicowymi w grobach o konstrukcji ziemnej jak również pochówków jamowych w grobach o konstrukcji kamiennie-ziemnej — z jamowymi w grobach o konstrukcji ziemnej. Taki podział wynika również z braku znaczących powiązań między grupą I i II z jednej strony a III i IV z drugiej.

Dla dokładniejszego wyjaśnienia przyczyn takiego ukształtowania diagramu sięgnijmy do tab. V, która uzasadnia takie ukształtowanie się statystycznego obrazu stosunków zachodzących między wyposażeniem poszczególnych typów pochówków.

Pochówki szkieletowe (XVII) — różnią się przede wszystkim prawie zupełnym brakiem broni w swoim wyposażeniu. Pod tym względem podobne stosunki zaobserwować możemy tylko w niektórych odmianach pochówków jamowych. Zupełny brak broni charakteryzuje bowiem pochówki jamowe—czyste oraz ze szczątkami stosu zlokalizowane w grobach o konstrukcji kamienno—ziemnej (XII, XI, X), a mała ilość broni charakterystyczna jest dla pozostałych pochówków jamowych w grobach o konstrukcji ziemnej (VII, VIII, IX, I).

Odnosnie wyposażenia pochówków szkieletowych w ceramikę, stwierdzić można dość wyraźną różnicę między tymi pochówkami a popielnicowymi, w których obfitość ceramiki jest cechą wyróżniającą. Ceramika jednak częściej znajdowana była w pochówkach szkieletowych niż jamowych, które zwłaszcza w grobach o konstrukcji kamienno—ziemnej są jej prawie zupełnie pozbawione z wyjątkiem przepalonych skorup, występujących w tych pochówkach częściej niż w jakichkolwiek innych.

W pochówkach jamowych ze szczątkami stosu, w grobach o konstrukcji kamienno—ziemnej jak również w pochówkach jamowych obu odmian w tych grobach znaleziono dość znaczną ilość ostróg, których brak zupełnie w pochówkach szkieletowych i których stosunkowo mniej odkryto w pochówkach popielnicowych.

Stwierdzić możemy także zgodność w zakresie braku szpil, klucza oraz prawie całkowitego braku igieł i wisiorów, w pochówkach szkieletowych i jamowych, w grobach o konstrukcji kamienno—ziemnej. Przedmioty te natomiast znajdowane były, aczkolwiek także niezbyt często, w pochówkach popielnicowych.

Dość charakterystyczny jest także nadzwyczaj zgodny dla omawianych pochówków wskaźnik obecności w nich 1 fibuli, który dla pochówków szkieletowych wynosi 26,1%, a 26,2% dla pochówków jamowych (VIII). Ale podkreślić wypada, że niezbyt odbiega od ich poziomu i wskaźnik dla pochówków popielnicowych wynoszący 24,4% (III).

Ponad dwie ozdoby wystąpiły jednak znacznie częściej w pochówkach jamowych niż popielnicowych, a w obydwu tych typach pochówków (III i VIII) o wiele rzadziej niż w szkieletowych.

W pozostałych rodzajach wyposażenia różnice między pochówkami szkieletowymi z jednej strony, a ciałopalnymi z drugiej, są dość znaczne i stanowią główny czynnik określający odosobnione stanowisko na diagramie pochówków szkieletowych.

Silniejszy związek tych pochówków z jamowymi, a szczególnie z tymi, które znajdowały się w grobach o konstrukcji kamiennieo-ziemnej, spowodowany zostały minimalnymi różnicami w zakresie wyposażenia w broń.

Pomiędzy pochówkami ciałopalnymi diagram wykazuje dość ostre rozgraniczenie na jamowe i popielnicowe. Cezura ta ukształtowała się pod wpływem indywidualnego zróżnicowania w obrębie następujących rodzajów wyposażenia tych pochówków:

Broń posiada wysoki wskaźnik obecności w pochówkach popielnicowych (III), bo aż 26,9%, a dość niski w jamowych — przeciętnie 7,5% (VIII). Przewaga w wyposażeniu w broń pochówków popielnicowych dotyczy wszystkich je jrodzajów, a największy poziom osiąga w zakresie wyposażenia w tarcze.

Całe naczynia gliniane znajdowane były znacznie częściej we wszystkich odmianach pochówków popielnicowych niż jamowych, które miały przewagę w zakresie wyposażenia w przepalone skorupy z naczyń glinianych. Szczególnie rzadko znajdowano w pochówkach jamowych naczynia toczne.

Narzędzia metalowe także częściej występują w pochówkach popielnicowych niż jamowych, a szczególnie silnie przewaga ta rysuje się w wyposażeniu w noże żelazne.

Pochówki popielnicowe mają przewagę nad jamowymi w wyposażeniu w niektóre przedmioty o charakterze kobiecym. Np. przęśliki znajdowano w pochówkach popielnicowych niemal dwukrotnie częściej niż w jamowych, a podobną sytuację stwierdzić możemy i w wyposażeniu w skrzyneczki, których okucia i klucze znajdowano w pochówkach popielnicowych wielokrotnie częściej.

Niezbyt wielką przewagę natomiast stwierdzić należy w wyposażeniu pochówków popielnicowych w grzebienie i ponad 1 fibulę.

W inne przedmioty, które bądź to mają charakter kobiecy, bądź też nie stanowią podstawy do określenia płci, jak 1 fibula, wisiorki, paciorki szklane, 1—2 ozdoby oraz ponad dwie ozdoby, sprzączki do pasa i bryłki stopionego szkła — częściej wyposażone były pochówki jamowe.

Wyżej określone różnice ukształtowały przebieg zasadniczej granicy będącej statystycznym wyrazem odmienności wyposażenia pochówków jamowych od popielnicowych. W obrębie pochówków popielnicowych i jamowych mniej ostre i konsekwentne granice przebiegają mniej więcej zgodnie z podziałem na typy grobów o konstrukcji ziemnej i kamiennieo-ziemnej.

W popielnicowych, powstanie ściślejszego ugrupowania ze względu na konstrukcję grobu uzasadnione jest różnicami przede wszystkim w stopniu wyposażenia w broń, która dwukrotnie częściej występuje w grobach o konstrukcji kamiennieo-ziemnej (XIV). Przewaga wyposażenia w broń

pochówków popielnicowych w grobach o konstrukcji kamienno-ziemnej nad popielnicowymi w grobach o konstrukcji ziemnej (IV) — zaznacza się we wszystkich rodzajach broni.

Wyposażenie w ceramikę jest dość wyrównane przy eliminujących się na ogół różnicach w poszczególnych rodzajach lub zestawach naczyń.

Poważniejsze różnice wystąpiły natomiast w wyposażeniu w igły, których brak zupełnie w grobach kamienno-ziemnych, w grzebienie, które znaleziono w o około 10⁰% większej ilości grobów z konstrukcją kamienno-ziemną, w szpile, których całkowicie brak w grobach kamienno-ziemnych, w paciorki szklane, które znaleziono wyłącznie w grobach o konstrukcji kamienno-ziemnej, okucia pasa — znajdowane tylko w grobach o konstrukcji ziemnej oraz w sprzączki, w które wyposażonych było 12,7% więcej grobów o konstrukcji kamienno-ziemnej niż o konstrukcji ziemnej.

W pozostałych rodzajach przedmiotów wchodzących w skład wyposażenia pochówków popielnicowych zachodzą mniejsze różnice między grobami o konstrukcji kamienno-ziemnej i ziemnej.

Podobnie kształtują się różnice między wyposażeniem pochówków jamowych w grobach o konstrukcji kamienno-ziemnej i ziemnej. Różnica najwyraźniejsza — to zupełny brak broni w pochówkach jamowych złożonych w grobach o konstrukcji kamienno-ziemnej (X).

Podobnie kształtuje się różnica w wyposażeniu tych pochówków w naczynia gliniane, których brak zupełnie w pochówkach jamowych o konstrukcji kamienno-ziemnej, wyposażonych natomiast obficie w przepalone skorupy z naczyń glinianych.

Wymienić należy ponadto igły, szpile, wisiorki, paciorki bursztynowe, klucze od zamków skrzyneczek, jako przedmioty występujące w pochówkach jamowych o konstrukcji ziemnej, a zupełnie nie reprezentowane w analizowanych pochówkach jamowych o konstrukcji kamienno-ziemnej.

W żadnym rodzaju wyposażenia nie zachodzi natomiast sytuacja odwrotna. W poważnej mierze może to być skutkiem małej liczebności analizowanych grobów o konstrukcji kamienno-ziemnej z pochówkami jamowymi. Z tej samej może przyczyny tak silnie zaznacza się różnica w wyposażeniu omawianych rodzajów pochówków w zakresie narzędzi metalowych, a szczególnie noży żelaznych, które ponad dwukrotnie częściej znajdowane były w grobach o konstrukcji kamienno-ziemnej. W grobach tych pochówki jamowe wyposażone były też obficie w ponad 1 fibulę, paciorki szklane, ponad 2 ozdoby, okucia skrzyneczek, okucia pasa oraz sprzączki do pasa i w stopione bryłki szkła.

Rozpatrując współwystępowanie poszczególnych elementów wyposażenia w tym samym pochówku — z tab. VIII da się stwierdzić, że przede wszystkim wzrosła absolutna ilość pochówków wyposażonych w broń. Pochówków takich jest obecnie 29. Jeden grot oszczepu wystąpił w tych

pochówkach 17 razy, co stanowi 58,6% pochówków z bronią. Jest to więc zjawisko częstsze niż w okresie starszym, w którym jeden grot oszczepu znaleziono w 41,1%, pochówków z bronią. Natomiast 2 groty oszczepu wystąpiły w 6 pochówkach, tj. w 20,6% pochówków, a więc w o 14,9% mniejszej ilości pochówków niż w starszym okresie. Groty strzał wystąpiły w 2 pochówkach, tj. w podobnym odsetku pochówków co w starszym okresie. Natomiast nadzwyczaj silnie wzrosła ilość pochówków z mieczami, które wystąpiły w 13 pochówkach, tj. aż w 44,8% pochówków z bronią, a więc w o 38,9% większej ilości pochówków niż w okresie starszym. Umbo oraz inne części tarczy są często znajdowane w grobach z bronią. Okucia tarczy znajdują się w 79,3% pochówków z bronią, tj. w o 26,4% większej ilości pochówków niż poprzednio.

Podobnie więc jak i w starszym okresie najczęściej w pochówkach z bronią znajdowano tarcze, a drugim z kolei pod względem częstotliwości występowania elementem oręża jest w młodszym okresie 1 grot oszczepu, a następnie miecz, który w starszym okresie był nadzwyczaj rzadki, dalej 2 groty oszczepu, a najrzadziej w dwu okresach wystąpiły groty strzał.

Tarcza z jednym grotem oszczepu znajdowała się w 76,5% pochówków, a więc znacznie częściej niż w starszym okresie, z dwoma grotami oszczepu — w 83,3% pochówków, więc także około 2 razy częściej niż w starszym okresie, z mieczem w 92,3% pochówków, a więc tak jak w starszym okresie, jeśli wartości te można porównywać wobec wystąpienia miecza w starszym okresie tylko 1 raz.

Miecz i 1 grot oszczepu łącznie znaleziono w 8 pochówkach tj. w 61,5% pochówków z mieczem, ale jednocześnie w kombinacji tej wzięło udział tylko 47,0% pojedynczych grotów oszczepu. 2 groty oszczepu wystąpiły łącznie z mieczem 2 razy, a więc w kombinacji tej wzięło udział 15,3% pochówków z mieczami i 33,3% pochówków z 2 grotami. 5 spośród 9 pochówków z ostrogami wyposażonych było jednocześnie w broń, tj. 55,6% pochówków z ostrogami. Jednocześnie stanowi ta kombinacja 17,2% pochówków z bronią. Współzależność zatem jest mniej wyraźna niż w okresie starszym. Najsilniej korelują i teraz ostrogi z tarczą, znalazły się bowiem w 17,3% pochówków z tarczą, ale w kombinacji tej wzięło udział aż 80,0% wszystkich pochówków z bronią i ostrogą. Ponadto ostrogi znaleziono w 33,3% pochówków wyposażonych w 2 groty oszczepu, w której to kombinacji znalazło się 40,0% pochówków z bronią i ostrogą.

W pochówkach z bronią znaleziono 11 razy noże, tj. w 37,9% pochówków z bronią, a broń stanowiła jednocześnie wyposażenie 26,8% pochówków z nożami. Szczególnie często znajdowały się one łącznie z tarczami, bo w 9 pochówkach, tj. w 39,1% pochówków z tarczą, które jednocześnie stanowią 81,8% pochówków z bronią i nożem. We wszystkich prawie pochówkach z bronią wystąpiły też naczynia gliniane, bo w 79,3%. Najczę-

ściej, bo w 37,9% pochówków znalazło się jedno naczynie gliniane, w 24,1% — po 2 naczynia, w 17,2% — więcej niż dwa naczynia.

Jedynie ozdoby, jakie wystąpiły w pochówkach z bronią — to fibule. Po jednej fibuli znaleziono w 8 pochówkach omawianego typu, tj. w 27,6% wszystkich z bronią. Większa ilość fibul nie wystąpiła nigdy w tych pochówkach.

Między pochówkami oznaczonymi jako kobiece najczęściej cechą wyróżniającą jest prześlik. Z późnego okresu znamy ich mniej przy ogólnie większej liczbie grobów poddanych analizie. Znaleziono je mianowicie w 35 pochówkach, tj. w 18,0% pochówków ciałopalnych. W pochówkach tych towarzyszyły prześlikom w 28,5% po jednym naczyniu glinianym, w 17,2% — po 2 naczynia, a w 20,0% ponad 2 naczynia. Grzebienie znajdowały się w 34,3% pochówków z prześlikami, a 1—2 ozdób w 54,3%. W grupie ozdób najczęstsze były paciorki szklane, które wystąpiły wraz z prześlikami, 11 razy, tj. w 31,4% pochówków z prześlikami, natomiast 22 razy bez prześlików, a więc w 66,7% pochówków z paciorkami nie było prześlików. Drugi rodzaj ozdoby często występujący razem z prześlikiem to fibule. Pojedyncze fibule wystąpiły razem z prześlikami w 10 pochówkach, tj. w 28,5% pochówków z prześlikami, a w 18,9% pochówków z 1 fibulą. Znacznie większy natomiast odsetek pochówków z dwoma fibulami posiadał jednocześnie prześliki, bo 41,1% tych pochówków wystąpiło z prześlikami, mimo, że pochówki te stanowią tylko 20,0% pochówków z prześlikami. Także dość wysoki procent pochówków zawierających okucia skrzyneczek znajdował się w pochówkach z prześlikami. Spośród 9 zawierających resztki skrzyneczki — 6, tj. 66,7% znajdowało się w pochówkach z prześlikami. Należy dodać, że pochówki te jednak stanowiły tylko 17,1% pochówków z prześlikami. Zastanawiające jest, że tylko 20,0% pochówków zawierających wisiorki posiadało jednocześnie prześliki.

Słabe ma także nasilenie współwystępowanie igły z prześlikiem (w 3 pochówkach).

Sporadycznie, prześliki występują w pochówkach łącznie z przedmiotami o charakterze typowo męskim. Jeden raz np. znaleziono prześlik wraz z uzbrojeniem w postaci umba i dwóch grotów oszczepu w Drohiczynie-Kozarówce (grób II), jeden raz także z ostrogą. Jeśli nie mamy tu do czynienia z jakimś pomieszaniem zespołów, może to być świadectwem zbiorowego charakteru pochówku.

Ogólnie biorąc podobieństwa między współwystępowaniem różnych przedmiotów w starszym i młodszym okresie są duże. Poza różnicami zachodzącymi między pochówkami wyposażonymi w broń i omówionymi już wyżej, różnice te dotyczą także i pochówków kobiecych lub pochówków o nie ustalonej płci. Podkreślić wypada mniejszą zbieżność prześli-

ków z pojedynczymi fibulami. Fibule znaleziono w większej o 0,7% ilości pochówków z przęślikami niż w okresie wcześniejszym, ale przęśliki znaleziono w mniejszej o 14,4% ilości pochówków z pojedynczymi fibulami.

Niezbyt wielkie różnice zachodzą w łącznej obecności przęślika oraz dwóch i większej ilości fibul. W okresie starszym przęśliki stwierdzono w 46,7% pochówków z ponad 1 fibulą, a odpowiedni wskaźnik dla okresu młodszego wynosi 41,1%. Jednocześnie w okresie starszym pochówki takie stanowiły 19,4%, a w młodszym 20,0% pochówków z przęślikami.

Grzebień, które w młodszym okresie znaleziono w 34,3% pochówków z przęślikami — w starszym okresie stanowiły wyposażenie zaledwie 11,1% takich pochówków. Jednakże w obydwu okresach przęśliki stanowiły wyposażenie bardzo podobnego odsetka pochówków z grzebieniami: w okresie starszym 33,3%, a w młodszym 31,6%.

W młodszym okresie wzrósł znacznie wskaźnik występowania noży w pochówkach z przęślikami. O ile w starszym okresie noże stanowiły wyposażenie zaledwie 5,5% pochówków z przęślikami, to w okresie młodszym — już 28,5% takich pochówków. I odpowiednio, w starszym przęśliki stanowiły wyposażenie 22,2% pochówków z nożami, a w młodszym — 24,3% takich pochówków. Obserwujemy tu więc interesujące zjawisko wyraźnego wzmocnienia się związków wzajemnej korelacji między tymi dwoma przedmiotami w okresie młodszym. Wytlumaczenie tego zjawiska znajdujemy w ogólnym wzroście ilości noży w wyposażeniu pochówków okresu młodszego i w relatywnym spadku ilości przęślików w wyposażeniu tych pochówków.

Warto też podkreślić, że prawie połowa ogólnej ilości noży biorących udział w niniejszej analizie pochodzi z jednego cmentarzyska w Korzeniu. Rzuca to światło na pewną regionalizację intensywnego występowania tego narzędzia.

Analiza współwystępowania poszczególnych rodzajów przedmiotów w pochówkach oraz analiza różnicy wyposażenia pochówków ze względu na typ grobu w jakim zostały one złożone — pozwala na próbę rekonstrukcji procesu kształtowania się zwyczajów wyposażenia pochówków w ciągu starszej i młodszej fazy okresu rzymskiego na omawianym terenie, jak również na wysnucie ogólniejszych wniosków.

1. W zakresie struktury typów pochówków na cmentarzyskach wczesnorzymskich stwierdzić musimy, że panujący był pochówek ciałopalny, który stanowił około 98,8% wszystkich analizowanych pochówków omawianego okresu. Tylko 1,2% stanowiły pochówki szkieletowe.

Najczęstszy był w tym okresie pochówek jamowy, który reprezentuje około 64,9% wszystkich pochówków. Drugi co do liczebności był typ popielnicowy, reprezentujący około 33,7% ogółu pochówków wczesnorzymskich.

Struktura pochówków zmienia się w fazie młodszej. Do roli istotnego składnika cmentarzysk urastają pochówki szkieletowe, które reprezentują nie mniej niż 11,1% ogółu pochówków. Zwiększenie się udziału pochówków szkieletowych dokonało się przy jednoczesnym spadku udziału pochówków jamowych, które pozostały wprawdzie nadal najliczniejszym typem pochówków, stanowiąc 51,4% ogółu, ale w porównaniu z fazą starszą obecność ich na cmentarzyskach jest rzadsza.

Pochówki popielnicowe stały się w okresie młodszym nieco liczniejsze, stanowiąc 37,5% ogółu pochówków⁶¹⁾.

Z zaobserwowanych faktów da się wyciągnąć sporo wniosków, aczkolwiek interpretacja poszczególnych faktów przedstawia poważne trudności. Na przykład spostrzeżone zmiany w strukturze typów pochówków, wyrażające się w relatywnym spadku liczebności pochówków jamowych, przy ustabilizowanym w ciągu całego okresu rzymskiego poziomie udziału pochówków popielnicowych w ogóle pochówków na cmentarzyskach mazowieckich oraz przy jednoczesnej, wyraźnie zaznaczającej się tendencji do wzrostu udziału pochówków szkieletowych, wywołuje wrażenie, że obserwujemy tu zjawisko wypierania tylko jednego z typów pochówka ciałopalnego, mianowicie jamowego, przez pochówek szkieletowy. Można by sądzić, że na terenie mazowieckim obrządek szkieletowy przyjmowany był w młodszym okresie przede wszystkim przez te grupy ludności, które wcześniej używały pochówku jamowego.

Hipoteza ta jednakże wymagałaby potwierdzeń na konkretnych cmentarzyskach użytkowanych od starszego okresu po wiek IV—V. Takich cmentarzysk niestety znamy nader mało. W rachubę wchodzić tu może jedynie cmentarzysko ze Starej Wsi, które posiada jednak zbyt małą ilość pochówków, żeby na podstawie ich analizy można było rozstrzygać hipotezę. Ale podkreślić wypada, że na tym cmentarzysku, ogólnie biorąc, młodszy okres charakteryzuje się wzrostem pochówku jamowego oraz pojawieniem się pochówku szkieletowego. Wątpić jednak można czy proces ten odbył się jednocześnie i czy zachodzą tu związki przyczynowe. Pochówki szkieletowe bowiem w Starej Wsi są najmłodszym elementem tego cmentarza, niezbyt wyraziście w całości datowanym, a pochówki jamowe należą do wieku III i częściowo może do wieku IV.

2. Odmiany pochówków ciałopalnych czyste i ze szczątkami stosu — nie pociągają za sobą wyraźnych różnic w wyposażeniu. W ujęciu staty-

⁶¹⁾ Podane wskaźniki obliczono w oparciu o tab. I i V; różnią się one nieco od wskaźników zawartych w tab. 1B i 2B, które określają tylko strukturę zbiorowiska pochówków ciałopalnych. Poza tym — w tab. 1A i 2A wzięto do analizy inną ilość pochówków niż do analizy w tab. I—V. Powody tego wyjaśniłem na s. 110. Jednakże warto zwrócić uwagę, że różnice są nieznaczne i nie wywołują żadnych istotnych zmian w obrazie ogólnej tendencji, jakiej podlega struktura pochówków późnorzymskich w stosunku do wczesnorzymskich.

stycznym ta cecha pochówku nie ma większego znaczenia różnicującego. Stwierdzić jednak należy ogólną tendencję do wzrostu ilości pochówków ciałopalnych odmiany czystej w okresie młodszym.

Pochówek ciałopalny panujący przez okres rzymski na badanym terenie był powszechny w tym okresie na całym obszarze Europy środkowej i wschodniej. Na terenie tym posiadał on w okresie rzymskim długotrwałą tradycję około 13 wieków nieprzerwanego i powszechnego panowania.

Wszystkie typy i odmiany tego pochówku charakterystyczne dla okresu rzymskiego są kontynuacją lub rozwinięciem takich samych pochówków znanych z późnego okresu lateńskiego.

Jednakże inaczej niż w Wielkopolsce, na Śląsku i w Małopolsce ⁶²⁾ — na mazowieckich cmentarzyskach w starszym okresie wpływów rzymskich spostrzegamy tylko nieznaczny spadek udziału pochówku jamowego.

Stwierdzić tu można nawet i istnienie cmentarzy grupujących wyłącznie groby z pochówkami jamowymi, albo z nadzwyczaj małą ilością pochówków popielnicowych, mniejszą niż 20%, a więc mniejszą nawet niż na reprezentatywnym dla Mazowsza cmentarzysku późnolateńskim w Wilanowie ⁶³⁾. To silne przywiązanie do pochówku jamowego da się w zasadzie obserwować na Mazowszu i w późnym okresie rzymskim. I w tej bowiem fazie groby z pochówkami jamowymi są najczęstsze.

Wyposażenie pochówków jamowych nie ulega w ciągu okresu rzymskiego zbyt wielkim zmianom. Jednakże daje się zauważyć tendencja do coraz rzadszego wyposażenia tych pochówków w broń. W okresie późnym wyposażenie pochówków jamowych wykazuje już bardzo poważną zbieżność statystyczną z typowo kobiecym pochówkiem szkieletowym. Można sądzić, że jamowy pochówek stawał się coraz bardziej charakterystyczny dla kobiet niż dla mężczyzn, aczkolwiek nigdy nie był wyłącznie kobiecy. Zresztą, jak sądzić można na podstawie cmentarzyska w Korzeniu, przebadanego także pod względem antropologicznym — używanie określonego typu pochówku ciałopalnego nie było związane ani z kryteriami płci ani wieku.

Odróżniającą cechą pochówku jamowego w okresie rzymskim od takiegoż pochówku z okresu późnolateńskiego jest natomiast silne zubożenie jego wyposażenia w naczynia gliniane. Pod tym względem pochówki jamowe upodabniają się silnie do późnolateńskich oraz rzymskich pochówków jamowych grupy oksywskiej oraz kultury gocko-gepidzkiej ⁶⁴⁾.

⁶²⁾ J. Kostrzewski, *Od mezolitu...* op. cit., s. 324; K. Godłowski, lib. cit., s. 31.

⁶³⁾ J. Marciniak, *Cmentarzysko ciałopalne z okresu późnolateńskiego w Wilanowie koło Warszawy*, „Materiały Starożytne”, t. II (1957), s. 7—174.

⁶⁴⁾ J. Kostrzewski, *Die ostgermanische Kultur...*, op. cit., s. 220; D. Bohnsack, *Die Burgunden in Ostdeutschland und Polen während des letzten Jahrhunderts v. Chr.*, Leipzig 1938, s. 95; R. Schindler, lib. cit., s. 97—101.

Ubóstwo broni w pochówkach jamowych, zauważone już dawniej⁶⁵⁾ na terenie Mazowsza szczególnie jaskrawo zaznacza się w okresie młodszym. W starszym zaś, przy ogólnie mniejszej ilości pochówków wszystkich typów wyposażonych w broń, jamowe nieznacznie tylko ustępują pod tym względem popielnicowym.

Miejscowy rodowód wykazują także pochówki popielnicowe, które stanowią podstawowy typ na obszarze całej kultury łużyckiej od momentu jej wyodrębnienia się, a także w obrębie kultury pomorskiej i grobów kloszowych. Niejaką odmienność w zakresie tego typu pochówku dostrzegamy jednak największą skalę w okresie późnolateńskim. Odmienność ta polega na masowym pojawieniu się odmiany pochówku popielnicowego, obsypanego resztkami stosu. Geneza tego zwyczaju, występującego i w obrębie kultury łużyckiej, związana jest z obszarami alpejskimi⁶⁶⁾. Jednakże jego silne ujawnienie się w późnym okresie lateńskim na północy Polski oraz trwanie na tamtym terenie i rozprzestrzenienie się ku południowi w okresie późnolateńskim i rzymskim, przypisywano inwazji Burgundów z Bornholmu⁶⁷⁾, gdzie istotnie obsypywanie urn resztkami stosu występuje już od V okresu epoki brązu⁶⁸⁾.

W świetle jednak odkryć J. Kostrzewskiego, Z. Durczewskiego, R. Jamki i Z. Zakrzewskiego — nie ulega wątpliwości, że zwyczaj ten wcześniej znany był w obrębie kultury łużyckiej, a później wystąpił także w kulturze pomorskiej i kulturze grobów kloszowych⁶⁹⁾.

Na Mazowszu w starszym okresie pochówki popielnicowe obrzucone resztkami stosu są około dwukrotnie częstsze niż pochówki czyste, stanowiąc około 66,7% pochówków popielnicowych.

W okresie młodszym stosunek ten ulega zmianie. Pochówki popielni-

⁶⁵⁾ R. Jamka, *Cmentarzysko w Kopkach (pow. niski) na tle okresu rzymskiego w Małopolsce zachodniej*, „Przegląd Archeologiczny”, t. V (1936), s. 23—62; por. s. 60; B. Kostrzewski, *Cmentarzysko z okresu późnolateńskiego i rzymskiego w Domaradzicach, pow. Rawicz*, „Fontes A. P.”, t. IV (1954), s. 118, S. Jasnosz, op. cit., „Fontes A. P.”, t. II. (1952) s. 246.

⁶⁶⁾ G. Kossinna, *Die deutsche Vorgeschichte*, Leipzig 1936, s. 162; J. Kostrzewski, *Brandgrubengrab* — hasło w „Reallexikon der Vorgeschichte” odbitka, s. 122—123.

⁶⁷⁾ G. Kossinna, *lib. cit.*, s. 162; J. Kostrzewski, *Die ostgermanische Kultur...*, op. cit., s. 218; G. Kossinna, *Die Herkunft der Germanen. Zur Methode der Siedlungsarchaeologie*, „Mannus-Bibliothek”, nr 6, wydanie II, Leipzig 1920, s. 27, tabl. 1 i 2; Tenze: *Ursprung und Verbreitung der Germanen in vor- und frühgeschichtlicher Zeit*, Leipzig 1928, s. 8; Tenze: *Das Weichslland ein uralter Heimatboden der Germanen*, Danzig 1919, s. 17.

⁶⁸⁾ B. Stjernquist, *Die Bestattungssitte in der Spätbronzezeit im Lichte der Funde von Simris, Südschweden*, „Berichte über den V Internationalen Kongress für Vor- und Frühgeschichte” — Hamburg-Berlin 1961, s. 774—779.

⁶⁹⁾ Z. Durczewski, op. cit., „Wiadomości Archeologiczne”, t. XVI, s. 35—51; groby z popielnicami obrzucenymi resztkami stosu z Sierpowa i Jordanowa, dat. na III okres epoki brązu, Kaszczorek i Rogowo, pow. Toruń — IV okres epoki brązu, Złazcze Wielkie pow. Wieluń — V okres ep. brązu; Z. Zakrzewski,

cowe ze szczątkami stosu, jeszcze nadal częstsze, stanowiące około 59,5% pochówków popielnicowych — zbliżają się już do zrównania pod względem ilościowym z czytymi.

Zjawisko to idzie w parze ze zwiększeniem się w młodszym okresie także ilości czystych pochówków bezpopielnicowych („kupki przemytnych kości”). O ile w starszym okresie pochówków tej odmiany stwierdzono około 11,5%, to w młodszym już około 19,3%.

Łączna ilość jamowych i popielnicowych pochówków czystych stosunkowo wzrasta w okresie młodszym o około 10,9% (27,7%—16,8%).

Możemy więc stwierdzić, że pochówki ciepłopalne ewoluują od późnolateńskiej reguły wsypywania do jamy grobowej szczątków stosu — ku odmianie czystej. Proces ten nie przebiegał jednak gwałtownie.

Podobny proces, ale o przebiegu znacznie radykalniejszym, odbywał się w Małopolsce i na Śląsku.

Kontakty terytorium mazowieckiego z terenami o przewadze pochówków czystych koncentrowały się na północnym wschodzie, na zachodzie i południowym zachodzie. Cmentarzyska położone na tych krawędziach omawianego terenu wykazują też największy wzrost pochówków czystych w okresie młodszym (Grodzisk, Domaradzyn, Osieck, Korzeń). Ponadto jednak i na południowo-wschodniej krawędzi Mazowsza znaleziono cmentarzysko o przewadze pochówków czystych w Sarnakach, pow. Łosice. Pochówek szkieletowy, który w formie panującej ujawnił się na kobiecym cmentarzysku w Brulinie-Koskach w IV wieku n. e. oraz jako równorzędny składnik późnorzymskich pochówków w Starej Wsi, a być może także w Grodzisku Mazowieckim — przenikał na teren Mazowsza od wczesnego okresu rzymskiego. Najwcześniejszy pochówek tego typu znamy na omawianym terenie z Osiecka. Wyposażony był w dwie fibule pochodzące m. i. z połowy II wieku n. e. Z tego samego okresu, lub nieco tylko późniejsze, są pochówki z Chalina i ze Szczytna.

Z połowy III wieku pochodzi pochówek szkieletowy z Drohiczyzna. Na wiek III—IV datowane są pochówki szkieletowe z Mijakowa i Sobieszyna. Z IV wieku pochodzą pochówki książęce z Pielgrzymowa (kurhan I) i z Kitek. Z wieku IV pochodzi też większość pochówków szkieletowych odkrytych w Brulinie-Koskach oraz w Starej Wsi.

Zaznaczają się więc dwie wyraźne fazy pojawiania się pochówku szkie-

Ewolucja zwyczaju pogrzebowego na cmentarzyskach z kulturą łużycką, „Wiadomości Archeologiczne”, t. XII (1933), s. 5—9; J. Kostrzewski, *Cmentarzysko z wczesnego i środkowego okresu lateńskiego w Gołęczynie w pow. poznańskim wschodnim*, Poznań 1926; R. Jankowa, op. cit., „Przegląd Archeologiczny”, t. IV; J. Kostrzewski, *Kultura grobów jamowych i zagadnienia Burgundów*, odbitka z „II Zjazd Prehistoryków Polskich w Krakowie”, s. 3; tenże: *Ślady archeologiczne pobytu drużyn germańskich w Polsce*, „Przegląd Zachodni”, t. VII, z. 5/6, s. 104.

letowego na Mazowszu: jedna — datowana na wiek II, charakteryzuje się małą ilością znalezisk; druga — rozpoczyna się w połowie III wieku n. e. i trwa z przybierającym na sile natężeniem przez wiek IV.

Chronologia tego zjawiska wykazuje uderzającą zbieżność z fazami, znanych ze źródeł pisanych, wędrówek Gotów i Gepidów ze Skandynawii nad Morze Czarne.

Zgodnie z opinią badaczy tego zagadnienia, w drugiej połowie II wieku Goci, na skutek napływu nowych fal imigrantów ze Skandynawii, porzucili zasiedlone przez siebie od blisko dwóch wieków tereny u ujścia Wisły i dokonali wielkiego przemarszu na Ukrainę, a później aż na Krym. W ślady ich około połowy III wieku poszli Gepidzi ⁷⁰⁾.

W tym kontekście, uznanie pochówek szkieletowych na Mazowszu, które leży na najkrótszej drodze łączącej punkt wyjścia i punkt docelowy wędrówki tych plemion germańskich za gocko-gepidzkie, wydawało się być logiczną koniecznością. Poglądowi temu, zgodnie panującemu do niedawna wśród archeologów, przeciwstawił się K. Tymieniecki ⁷¹⁾. Jednakże ostatnio i w literaturze archeologicznej pojawiły się wątpliwości, a w każdym razie dążność do rewizji panujących kryteriów i poglądów ⁷²⁾. Szczególnie jednak w świeżo wydanej, niestety — już po napisaniu tej pracy, książce J. Kmiecńskiego, która nie została jeszcze dotychczas poddana krytyce w szerokiej i kompetentnej dyskusji ⁷³⁾. Konkluzja tej książki: „Kultura archeologiczna zajmująca w okresie wczesnorzymskim Pomorze Wschodnie i tereny skrajne, w której skład wchodzi między innymi omówione elementy kulturowe, jest kontynuacją kultury oksywskiej z okresu późnolateńskiego” ⁷⁴⁾, zmusza do rewizji m. in. poglądu na trasę wędrówki Gotów nad Morze Czarne oraz do weryfikacji materiałów rozsianych na domniemanym jej szlaku, a przypisywanych dotychczas Gotom. Zdaniem J. Kmiecńskiego pochówek szkieletowy nie jest też dostatecznym kryterium określającym przynależność do

⁷⁰⁾ W. Antoniewicz, *Zagadnienie Gotów i Gepidów...*, op. cit., s. 28—59; J. Kostrzewski, *Ślady archeologiczne pobytu drużyn germańskich...*, op. cit., s. 100—112.

⁷¹⁾ K. Tymieniecki, *Droga Gotów na południe*, „Archeologia”, t. III (1949) (wyd. 1952), s. 112—122; tenże: *Ziemię polskie w starożytności*, Poznań 1951, s. 606.

⁷²⁾ J. Kmiecński, *Niektóre zagadnienia wędrówki Gotów w świetle dotychczasowych badań oraz w świetle wykopalisk w Węsiarach w pow. kartuskim*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego”, Nauki Humanistyczne, z. 1958, s. 123; tenże: *Wędrówki Gotów na południe w świetle najnowszych badań archeologicznych*, „Z Otchłani Wieków”, t. XXV (1959), z. 1, s. 8—16; tenże: *Niektóre społeczne aspekty epizodu gockiego w okresie środkowo-rymskim na Pomorzu*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego”, Nauki Humanistyczno-Społeczne, seria I, Łódź 1959, z. 1, s. 3—22; tenże: *Problem of the so-called gotho-gepidian culture in the light of recent research*, „Archaeologia Polona”, vol. IV (1962), s. 270—285.

⁷³⁾ J. Kmiecński, *Zagadnienie tzw. kultury gocko-gepidzkiej na Pomorzu Wschodnim w okresie wczesnorzymskim*, „Acta Archaeologica Lodziendzia”, Łódź 1962, nr 11.

⁷⁴⁾ J. Kmiecński, op. cit., s. 155.

„konkretnej grupy etnicznej”⁷⁵⁾. Nie jestem obecnie w stanie podjąć w żadnej mierze krytyki wyników pracy J. Kmiecńskiego ze względów czysto technicznych, pragnę jednak wyraźnie stwierdzić, że pojawienie się pochówku szkieletowego na Mazowszu — bynajmniej nie odbywa się z kierunku południowego, lecz przeciwnie — z północnego. Dlatego też, nie wchodząc w dyskusję na temat oddziaływania w tym zakresie środowiska celtyckiego, muszę przyjąć, że dla terenu mazowieckiego impulsy w omawianej dziedzinie skierowane były z obszaru Pomorza Wschodniego. Świadczy o tym przede wszystkim charakter przedmiotów należących do wyposażenia tych pochówków.

Osobnych badań natomiast wymaga wyjaśnienie faktu, że wszystkie lub znaczna większość tych pochówków odnosi się do kobiet.

3. Ogólna ilość pochówków z bronią wzrosła absolutnie i relatywnie w okresie młodszym. Podczas bowiem gdy w w okresie wczesnym 10,3% pochówków zawierało broń, to w młodszym pochówków takich było 13,6%. Charakterystyczny jest zupełny brak broni w pochówkach szkieletowych starszego okresu i znikomy procent wyposażonych w nią (groty strzał) w okresie młodszym.

Mniej więcej wyrównany udział broni w wyposażeniu pochówków jamowych i popielnicowych w okresie starszym ulega jednak bardzo silnemu różnicowaniu w okresie młodszym, w którym pochówki popielnicowe wyposażone były w broń około 3,5-krotnie częściej niż jamowe (26,9% — 7,5%).

Bardzo wyraźnie też zmienia się jakość uzbrojenia znajdowanego w męskich pochówkach. Nadal najczęściej spotykanym elementem oręża jest tarcza, ale w okresie młodszym stanowi ona wyposażenie większej ilości pochówków z bronią niż w okresie starszym, podobnie jak 1 grot oszczepu i nade wszystko — miecz, którego obecność w pochówkach okresu młodszego jest wielokrotnie częstsza niż w pochówkach okresu starszego. Zmniejszyła się natomiast ilość pochówków zawierających 2 groty oszczepów.

Ogólny wzrost ilości pochówków z bronią, oraz zmiany stwierdzone w jakości oręża są świadectwem wzrostu liczby wojowników oraz znacznego udoskonalenia się ich uzbrojenia⁷⁶⁾.

⁷⁵⁾ J. Kmiecński, op. cit., s. 88.

⁷⁶⁾ Dla całego okresu rzymskiego ilość pochówków z bronią, znanych z Mazowsza, wynosi wg mego zestawienia 46, co stanowi ok. 12,5% wszystkich pochówków. Jest to wskaźnik bardzo zbliżony do obliczonego przez K. Godłowskiego, który podaje 11,7%. Różnica wynika z uwzględnienia przede mnie materiałów nie znanych jeszcze K. Godłowskiemu, pochodzących z Korzenia oraz z Glinek. Silniej różnią się natomiast odpowiednie wskaźniki dla okresu młodszego: u K. Godłowskiego 24,2% u mnie 13,6% oraz dla starszego okresu: u K. Godłowskiego 4,6% — u mnie 10,3. I te różnice wynikają z uwzględnienia innego materiału. Przede wszystkim w młodszym okresie rzymskim uwzględniłem 3 świeżo od-

W zakresie wyposażenia pochówków kobiet zmiany są znacznie mniejsze. Daje się zauważyć relatywne zubożenie tych pochówków w pewne przedmioty.

Korzystnie jednak zmieniła się jakość materiału, z jakiego w młodszym okresie wykonane były ozdoby. Częściej były one wykonywane ze srebra, złota i bursztynu.

Dopiero też w okresie młodszym stwierdzamy w nielicznych pochówkach obecność takich narzędzi jak topory żelazne oraz, całkiem wyjątkowo, piła żelazna do cięcia drzewa.

Stwierdzone wyżej przemiany w częstotliwości wyposażenia pochówków w broń oraz wzrost doskonałości i większa ilość broni odkrywana w poszczególnych zespolach, świadczą dość wymownie o coraz większym znaczeniu i ilościowym wzroście grupy wojowników. Było to zapewne konsekwencją wzrastającego znaczenia zajęć o charakterze wojennym w społeczeństwie demokracji wojennej i rzuca światło na charakter stosunków panujących na badanym terenie. W tym świetle wyrażony wyżej domysł o możliwości zaistnienia warunków do powstania liczebnej przewagi kobiet staje się jeszcze bardziej prawdopodobny.

Zapewne też wynikiem umacniania się i pogłębiania układu demokracji wojennej, było silniej zaznaczające się w obrządku pogrzebowym różnicowanie społeczne. W nim doszukać się można przyczyn zmiany, jaką stwierdzono w wyposażeniu pochówków zlokalizowanych w grobach o konstrukcji kamienno-ziemnej.

4. Zależność wyposażenia pochówku od typu grobu w jakim został on złożony rysuje się jasno w okresie starszym, natomiast w młodszym zależność ta jest znacznie słabsza, a wyraźnie występuje współzależność wyposażenia i typu pochówku.

Na tej podstawie można założyć, że zmieniło się znaczenie konstrukcji kamienno-ziemnej. W okresie starszym była ona głównie zjawiskiem z dziedziny wierzeń i kultu. Ponadto, biorąc pod uwagę, że większość z nich posiada po jednym pochówku, była także wyrazem nieokreślonych bliżej podziałów organizacyjno-społecznych. W okresie młodszym na czoło wysuwa się funkcja wyróżniająca takich konstrukcji oraz kultowa.

Taki stan rzeczy potwierdza także analiza grobów oznaczonych. W starszym okresie podstawowa ich większość skupiona jest na cmentarzyskach złożonych z grobów bardzo podobnych pod względem konstruk-

kryte cmentarzyska zupełnie pozbawione broni: Brułino-Koski, Tuchlin i Drozdowo, co naturalnie musiało silnie obniżyć wskaźnik, mimo uwzględnienia ponadto stosunkowo dobrze wyposażonego w broń cmentarza w Korzeniu. Dla okresu starszego natomiast różnica wynika głównie z zaliczenia przeze mnie cmentarzyska w Lachmirowicach do obszaru badanego oraz z powodu uwzględnienia świeżo odkrytego grobu z Glinek. For.: K. G o d ł o w s k i: lib. cit., tabl. IV, na s. 78.

cji. W okresie młodszym groby oznaczone zajmują miejsce odosobnione od reszty grobów i odróżniają się od nich bardziej okazałą konstrukcją. Dowodzić to może, że konstrukcje kamienne w młodszym okresie akcentować miały szczególne znaczenie zmarłego lub zmarłych.

5. W późnym okresie stwierdzić też możemy, na podstawie badań cmentarzyska w Korzeniu i Sarnakach, natężenie częstotliwości dokonywania pochówków zbiorowych, na ogół dwóch, ale prawdopodobnie i większej ilości osobników w jednej urnie lub w jednej jamie grobowej w wypadku pochówku jamowego.

Trudno jednakże ocenić, czy zwyczaj ten pojawia się dopiero w późnym okresie rzymskim czy też praktykowany był już wcześniej, ponieważ nie badano pod względem antropologicznym spalonych szczątków kostnych pochodzących z cmentarzysk starszego okresu rzymskiego i późnego okresu lateńskiego.

Ale znamy szereg znalezisk świadczących, że zwyczaj ten sięga odleglejszych jeszcze czasów. Świadczyć o tym może odkrycie zbiorowych pochówków popielnicowych na cmentarzysku kultury lużyckiej z V okresu epoki brązu i z okresu halsztackiego w Zawadach, pow. Grójec ⁷⁷⁾ oraz na cmentarzysku kultury grobów kloszowych w Warszawie-Henrykowie ⁷⁸⁾. Jeśli dalsze analizy wykonane na obszerniejszym materiale potwierdzą ten domysł, to uznać trzeba będzie ten zwyczaj za zdecydowanie rodzimy, przynajmniej na terenie Mazowsza, już od najmłodszego okresu epoki brązu, a co najmniej od wczesnego okresu halsztackiego na Pomorzu ⁷⁹⁾. Zwyczaj ten natomiast wydaje się być obcy w okresie późnolateńskim i wczesnorzymskim cmentarzyskom skandynawskim, przebadanym pod względem antropologicznym przez N. G. Gejvalla ⁸⁰⁾.

⁷⁷⁾ J. Miśkiewicz, *Wyniki prac wykopaliskowych prowadzonych w 1960 r. w miejscowości Zawady, pow. Grójec*, „Wiadomości Archeologiczne” XXIX, z. 1.

⁷⁸⁾ B. Zawadzka: *Cmentarzysko grobów kloszowych w Warszawie-Henrykowie*, „Materiały Starożytne” (w druku). Stwierdzono tu także, że ponad 50% pochówków ma charakter zbiorowy. Analizę antropologiczną wykonali: dr A. Wierciński, mgr A. Wiercińska i lek. med. T. Górski, a odontologiczną — dr K. Szlachetko.

⁷⁹⁾ L. Łuka i J. Gładkowska-Rzeczycka, *Analiza archeologiczno-antropologiczna grobów kultury pomorskiej odkrytych w Miłoszewie i Niepoczołowicach w pow. wejherowskim*, „Rocznik Gdański”, t. XVII/XVIII, Gdańsk 1960, s. 271—298; np. gr. 1, popielnice 1—3 w Niepoczołowicach i grób 4, popielnica 6 w Miłoszewie.

⁸⁰⁾ K. E. Sahlström i N. G. Gejvall, *Gravfältet på Kyrkbacken i Horns Socken, Västergötland*, Stockholm 1948 (cyt. za R. Hachmannem: op. cit., „Archeologia Geographica”, R. 5, 1956, s. 7 i przypis 8, na s. 21).